

Beynəlxalq kooperativ hərəkəti və onun inkişaf xüsusiyyətləri

Magistr:

Heydərova İlahə

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünyanın müxtəlif regionlarında yaşamaqlarına baxmayaraq müasir mərhələdə insanlar qarşılıqlı asılılıq və daha sıx təmaslar sistemində hərəkət etmək məcburiyyətində qalmış, qloballaşma adlanan yeni məzmunlu planetar orbitə qoşulmuşlar. Dünya təsərrüfatının əmtəə və xidmətlərin, kapitalın, işçi qüvvəsinin, daha çox isə maliyyə, informasiya və biliyin təcəssümündə vahid bazara çevrilməsi prosesi olaraq qloballaşma müsbət və mənfi cəhətləri ilə sürətlə həyatımıza daxil olmaqdadır. Beynəlxalq kooperasiya kommersiya və bütün insani fəaliyyəti tənzimlənməyə imkanlar yaradan vahid maliyyə-informasiya məkanı formalaşdırır. Yaşadığımız sivilizasiya mərhələnin ən mühüm inteqrasiya amilinə çevrilmiş informasiya resursları isə beynəlxalq kooperasiya prosesində dominantlığı ələ almışdır. Qloballaşma dünya iqtisadiyyatına və istənilən ölkənin milli təsərrüfatına əhəmiyyətli təsir göstərir. Hazırda bu proses ümumdünya məhsulunun 40%-ni verərək 50-60% həcmində xarici ticarət və beynəlxalq maliyyəni əhatə edir. Həyata keçirilən transformasiya yönümlü dəyişikliklər iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sahələrindən biri beynəlxalq kooperasiyasını da əhatə etmiş və bu sferada əsaslı dəyişikliklərin yaranışına səbəb olmuşdur. İndi beynəlxalq kooperasiyanın inkişafı istiqamətində atılan addımlar, bu sahədə daha mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Kooperasiya haqqındakı daha dolğun gerçəkliklər belədir ki, o insanı istehsal, xidmət, ticarət və digər bu kimi sahələrin sahibkarı etməklə, onun yaradıcılıq imkanlarını aşkara çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, məhz kooperasiya ölkələrdə əsaslı dərəcədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verərək, bir sıra neqativ halların qarşısını almağa şərait yaradır, əhalinin ərzaqa, xalq istehlakı mallarına, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatın ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilir.

Kooperasiya özünün fəaliyyət mexanizmi olan kooperativ hərəkəti vasitəsi ilə ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarını əlaqələndirir, təsərrüfatçılığın mühüm sahələrindən biri kimi, bazar iqtisadiyyatına uyğun gələn yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasına zəmin olur. Bu baxımdan “Beynəlxalq kooperativ hərəkətə və onun inkişaf xüsusiyyətləri”nin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edən və hal-hazırda aktual olan mövzulardan biridir.

Beynəlxalq kooperativ alyansı (BKA) - (ingiliscə - International Cooperative Alliance - İCA) - əsasən istehlak, kredit və kənd təsərrüfatı yönümlü milli və regional ittifaqları, kooperativ federasiyaları birləşdirən, kooperativ hərəkəti bütün dünyada təmsil edən qeyri-hökumət təşkilatı. 1895-ci ildə Londonda təsis edilmişdir. BKA 700 milyondan çox insanın maraqlarından çıxış edir. 2010-cu ilin sonuna alyansa 92 ölkədən 248 kooperativ federasiya və təşkilat daxil olmuşdur. BKA-nın nizamnamə üzrə əsas məqsədləri: bütün ölkələrdə kooperasiyanın inkişafına kömək etmək, kooperativ hərəkətin metod və prinsiplərinin təşviqi, maraqların təqdimatı və müdafiəsi, qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişafı, müxtəlif ölkələrin kooperativləri arasında əməkdaşlıq, uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyinin bərqərar olunması. BKA-nın rəhbər orqanları: konqres - bir neçə ildən bir çağrılır, Mərkəzi Komitə - hər il çağrılır, İcraiyyə Komitəsi - BKA-nın prezidenti, 2 vitse-prezident və 13 üzvdən ibarət. Cari işləri direktor və Katiblik rəhbərlik edir. BKA “Beynəlxalq kooperativ günü” bayramının müəllifidir və BMT-də məsləhətçi statusuna malikdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmetini beynəlxalq kooperativ hərəkəti və müxtəlif aspektlərdə onun inkişafı meylləri, tədqiqatın obyektini isə beynəlxalq və regional kooperativ birlikləri təşkil edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İstehlak kooperasiyasının problemlərinin tədqiqi tarixən iqtisad elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Beynəlxalq kooperativ hərəkəti təşəkküllü və genişləndiyi dövrlərdə onun inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, bu sferada əldə olunan təcrübi nailiyyətlərin sistemləşdirilməsi və elmi ümumiləşdirilməsi istiqamətində respublikada çox dəyərli tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən

Ə.Qaravəliyevi, R.Tabasaranskini, H.İsrafilovu və başqalarını qeyd etmək olar. Ölkəmiz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, digər sahələrdə olduğu kimi, kooperasiya sferasında köklü dəyişikliklər baş vermiş, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların və elmi araşdırmaların miqyası genişlənmişdir. Qloballaşma və bazar münasibətləri sferasında beynəlxalq kooperasiyanın problemlərinin təhlili və perspektivlərinin elmi təminatının işlənilib hazırlanması Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dinamik inkişafının sürətləndirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq kooperativ hərəkatının inkişafın nəzəri və metodoloji əsaslarının araşdırılaraq öyrənilməsi və təhlil edilməsidir. Tədqiqatın digər məqsədi müasir şəraitdə beynəlxalq kooperativlərinin formalaşmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin təhlil edilməsi, qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperativ hərəkatının təkmilləşməsi istiqamətləri və inkişaf perspektivlərini öyrənməkdən ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, digər təsərrüfat formaları kimi beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin də inkişafı iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən bu və ya digər dərəcədə asılı olmuşdur. Belə ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətdə baş verən radikal dəyişikliklərə müvafiq olaraq özünəməxsus qabarma və yüksəlmə mərhələlərini də keçmişdir. Bu baxımdan 1993-cü ildən etibarən cəmiyyətdə özünü daha kəskin şəkildə büruzə verən böhranlı situasiyalarda kooperasiya münasibətlərində nəzərə çarpacaq hesab olunan kataklizmlər yaranmağa başlamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Beynəlxalq kooperativ hərəkatın müasir dövrdəki xüsusiyyətlərinin araşdırılıb ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı elmi nəticəyə gəlinmişdir:

- Beynəlxalq kooperativ hərəkatın global proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır;
- Beynəlxalq Kooperativ Alyansının iqtisadi təşkilat kimi fəaliyyətinin müasir xüsusiyyətləri açıqlanmışdır;

- Azərbaycan kooperativlərinin beynəlxalq kooperasiya proseslərinə qovuşmasının istiqamətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya və nəzəri əsasları. İnformasiya mənbəyi kimi mövzu ilə əlaqədar mövcud milli və xarici elmi və dərslik ədəbiyyatından, yerli və xarici alimlərin və mütəxəssislərin araşdırmalarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti qloballaşma proseslərinin kooperativ sektora təsiri üzrə müvafiq informasiya bazasının yeniləşməsi və genişləndiməsidir. Dissertasiya işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyələrdən növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 3 fəsil, səkkiz paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 86 səhifə həcmindədir. Dissertasiyada cədvəllərdən və sxemdən istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKƏTANININ ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin mahiyyəti və onun elmi-nəzəri əsasları

XX əsrin axırlarında cəmiyyətdə baş verən siyasi dəyişikliklər iqtisadi proseslərdən yan keçməmişdir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi mülkiyyət münasibətlərində də köklü dəyişikliklər baş vermiş, hakim mövqe tutan dövlət mülkiyyəti özəlləşdirilərək müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları yaradılmışdır. Təbii ki, bütün bunlar əmtəə istehsalçılarının sosial-iqtisadi vəziyyətinə, o cümlədən onların təsərrüfat mexanizminin motivasiyasına da öz təsirini göstərmişdir. Bazar mexanizminin formalaşması mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində köklü islahatların həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir. Bazar mexanizminə əsaslanan iqtisadi sistemin formalaşmasında transformasiya yönümlü dəyişikliklərin gedişində kooperasiya münasibətləri də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kooperasiya ictimai əmək bölgüsünün qanunauyğun nəticəsi olub bu münasibətlərin inkişafı yaranan təsərrüfat ukladının məcmusu kimi xarakterizə olunmağa başlanmışdır. Kooperasiya öz inkişafının tarixi dövrlərində təsərrüfat həyatına tam mənası ilə təsir göstərmiş və hazırda dünya miqyasında müxtəlif kooperativ forma və birliklərin geniş şəbəkələri formalaşmışdır. Uzun müddətli tarixi dövrdə bazar iqtisadiyyatının prinsipləri və qanunauyğunluqları əsasında iri əmtəə istehsalının təşkilində kooperasiya hərəkatı önəmli rol oynamışdır.

XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapan kooperativ hərəkatı tezliklə dünyanın aparıcı ölkələrini əhatə edərək bir sistem kimi inkişaf etməyə başlamışdır. Fəaliyyətini ilbəl genişləndirməklə, kooperasiya tezliklə kənd rayonlarının inkişafına təkan verən, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında və onların sosial məsələlərinin həllində əhəmiyyətli rolu olan bir quruma çevrilmişdir.

Kooperasiya ideyası XIX əsrdə cəmiyyətdə humanist və islahatçı cərəyanın nümayəndələri tərəfindən də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Problemin araşdırılması

ilə bağlı R.Ouen, Ş.Furye, U.Kinqa, N.Q.Şernişevskova, Q.Şulsed F.Rayfayzinq, K.Marks və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar. Adları çəkilən iqtisadçıların əsərlərində bütövlükdə kooperasiya nəzəriyyəsinin bu və ya digər istiqamətləri formalaşmağa başlamışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiyanın formalaşmasının və inkişafının bu və ya digər tərəfləri ilə bağlı rus iqtisadçılarında A.İsayev, A.Şuprov, S.Parakapoviç, K.Pajitnov, M.İ.Tuqan-Baranovski, S.L.Maslov, A.A.Nikolayev, V.F.Potomyans, A.Çayanov, N.D.Kondratev və başqaları geniş miqyaslı tədqiqatlar aparmışlar.

Beynəlxalq kooperasiya sahəsində tarixi və nəzəri ədəbiyyatlarla tanışlıqdan məlum olur ki, ümumiyyətlə kooperasiya ideyası birgə fəaliyyət əsasında həyata keçirilən təsərrüfat proseslərinin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, kooperasiya nəzəriyyəsi ilə bağlı problemin işlənməsi Qərbi Avropa ilə müqayisədə Rusiyada daha geniş köklərə malik olmuşdur. Kooperasiya hətta bazar iqtisadiyyatının kəskin şəkildə məhdudlaşdırıldığı keçmiş Sovetlər İttifaqında belə özünü bir təsərrüfat forması kimi qəbul etdirmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə hal-hazırda iqtisadiyyatda kooperasiyanın demək olar ki, klassik məktəbi formalaşmışdır. Həmin məktəbdə kooperasiya münasibətlərinin ümumi nəzəriyyəsi işlənilib hazırlanmış, kooperasiya münasibətləri sosial-iqtisadi mahiyyət etibarilə artıq sosial-iqtisadi proseslərin təşkilində və idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən etibarən iqtisadiyyatda baş verən qloballaşma proseslərinə adekvat olaraq kooperasiya münasibətləri müstəqil və suveren şəkildə sosial-iqtisadi təzahür kimi özünü göstərməyə başlamışdır. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri ictimai-siyasi struktur kimi fəaliyyət göstərmiş və təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin digər formalarından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənmişdir.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi inkişafda rolunun yüksəlməsinə adekvat olaraq artıq iqtisadiyyatda kooperativ kapital formalaşmışdır ki, bu da nəticə etibarilə istehsalçıların və ticarət şəbəkələrinin kooperativ mənfəət əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu deyilənlərə müvafiq olaraq kooperasiya münasibətlərinin və bütövlükdə kooperativlərin nəzəri

aspektləri işlənib hazırlanmış,artıq kooperasiya hərəkəti təşkilati struktur kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri iqtisadiyyatın elə bir formasını özündə əks etdirir ki, burada iqtisadi sistemlər kooperasiya müəssisələrinin təbiətinə bioloji baxımdan təsir göstərə bilmirlər. Belə ki, sosialist mövcud olduğu uzun onilliklər ərzində kooperasiya münasibətləri ki, sosialist ideyaları baxımından da qəbul edilən hesab edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq kooperasiya münasibətləri sosialist təsərrüfatçılıq sistemində özünün bütün imkanlarını tam şəkildə aşkar büruzə verə bilmirdi.

Hal-hazırda beynəlxalq kooperasiya nəzəriyyəsinin ən aparıcı problemlərindən biri kimi kooperativ müəssisələrin bütövlükdə iqtisadi münasibətləri sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi hesab olunur. Nəinki dövlətlə, hətta bazar təsərrüfatçılıq sisteminin mövcudluğunu tam mənası ilə ultra şəkildə qəbul edənlər belə razılaşımaqdadırlar ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri iqtisadi münasibətlərdən və iqtisadiyyatın təşkilinin digər formalarından özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin inkişafı və iqtisadiyyatda kifayət qədər iri həcmli kooperativ sektorun formalaşmasına və bunun müqabilində əldə edilən kooperativ mənfəətin və kooperativ kapitalın formalaşmasına müvafiq olaraq artıq kooperasiya strukturları iqtisadiyyatda kifayət qədər rəqabət aparmaq imkanlarına da malikdirlər. Hətta inzibati münasibətlər sisteminin hakim olduğu dövrdə belə kooperasiya münasibətləri bu və ya digər şəkildə əngəllərdən müdafiə olunmayı bacarmış və kifayət qədər inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kooperasiya münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı kifayət qədər iri həcmli nəzəri araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu münasibətlərin yaradılması ilə bağlı prosesləri təkmil hesab etmək düzgün olmazdı. Bununla bilavasitə bağlıdır ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin həm nəzəri əsaslarının, həm də bu sahədə fəaliyyət proseslərini kifayət qədər uzunmüddətli hesab etmək düzgün olmazdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda cəmiyyətdə bazar iqtisadi münasibətlərinin dərinləşməsi və əhatə dairəsini genişləndirməkdə olan qloballaşma təsirləri ilə

bağlı ictimai nəzəriyyənin özünün yekcins olmaması baxımından kooperasiya münasibətləri ilə bağlı kifayət qədər alternativ baxışlar və yanaşmalar da yaranmaqdadır. 1917-ci il bolşevik inqilablarına Rusiya imperiyasında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı sahəsində kifayət qədər nəzəri əsərlər formallaşmışdı. 1899-cu ildə Sankt-Peterburqda Rusiya İstehlakçılar Cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar dərc olunmuş, 1908-ci ildə Rusiyada I Ümumrusiya Kooperativ Qurultayı keçirilmiş və onun məlumatları dərc edilmiş və 1913-cü ildə Kiyevdə Ümumrusiya Kooperasiya sərgisi keçirilmiş, 1914-cü ildə isə Moskvada İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqının birillik məcmuəsi dərc olunmuşdur. Məhz bütün bunlar keçmiş ittifaq respublikalarında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını şərtləndirən ən mühüm nəzəri bilgi kimi dəyərləndirilə bilər.

Sovetlər dönəmində Azərbaycan əhalisinin 2/3 hissəsinə müxtəlif ticarət, ictimai iaşə, tədarük və sair xidmətləri göstərən bu sahə respublikanın müvafiq istiqamətdə bütün dövriyyəsinin 30-35%-ni əhatə etmişdir. İttifaqın dağılması və yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində uzun illər mövcud əlaqələrin qırılması, ilkin dövrlərində kooperasiya mühitində böhranlı vəziyyət yaradaraq, onun rəqabətqabiliyyətliyini zəifləmiş və bazar münasibətlərinə transformasiyasını ləngitmişdir. Bu gün də kooperasiyanın tam davamlı inkişaf zolağına keçidini söyləmək hələ ki, tezdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sferada əsas aparıcı qurumlardan olan, "Azərİttifaq" bazar münasibətlərinə giriş prosesində özünün əzəli potensialını xeyli itirdiyindən və resurs bazası məhdudlaşdığından, həmçinin yeni assosiativ təsisat - Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı da bazar prinsiplərinə tam dolğun cavab verən miqyaslı kooperasiya sistemi formalaşdırmadığından, respublikada kooperativ hərəkatının effektivliyi və sürəti, iqtisadi güc paralelliyi təşkil edən ölkələr fərqiində zəif görünülüdür. Sahəvi institusional mühiti və investisiya qoyuluşları məhdudluğu, bankların bu sferaya geniş maraq göstərməməsi, təşviqatı işlərin zəif təşkili və digər bu kimi səbəblər istehlak kooperasiyasına, bütövlükdə kooperativ sektorun inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Bütün bunların nəticəsidir ki, kooperativlər işini kifayət qədər səmərəli qura bilməmiş və bu baxımdan da digər analoji bazar iştirakçıları ilə müqayisədə yetərli rəqabətə davamlılıq əldə edə bilməmişlər.

Latin mənşəli kooperasiya sözü birgə fəaliyyət, birgə təsərrüfat təşəbbüslərinin reallaşdırılması, konkret olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin üsul və formaları kimi xarakterizə edilir. Digər tərəfdən, hər hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsində insanların könüllü əsasda baş verən əməkdaşlığı iqtisadi ədəbiyyatda kooperasiya anlayışı ilə ifadə olunur. Odur ki, latınca əməkdaşlıq mənası verən kooperasiya - “fiziki şəxslərin kollektiv sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə könüllü üzvlük əsasında birləşməsi, birliyi” kimi təqdim edilir. Bütövlükdə götürüldükdə, kooperasiya münasibətləri bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirilməsində ayrı-ayrı şəxslərin maraqlı olması və onların birgə iştirakı başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiya termini bir qayda olaraq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif tiplərinin xarakteristikası məqsədilə də geniş miqyasda istifadə edilir. Əmək kooperasiyası ilk növbədə, əmək prosesinin prosesi olub mahiyyət etibarilə ayrı-ayrı işçilərin bu və ya digər istehsal prosesində bilavasitə iştirak etməsi formasında təzahür edir. Əmək kooperasiyasından fərqli olaraq, istehsal kooperasiyası daha çox bu və ya digər fəaliyyətin nəticəsi formasında təzahür edir. İstehsal kooperasiyası bir qayda olaraq istehsal intəşkilinin forması kimi xarakterizə olunur. İstehsal kooperasiyası eyni zamanda istehsalın iqtisadi cəhətdən xüsusiləşməsi kimi xarakterizə olunmaqla müəyyən məhsulun yaradılması və bazara çıxarılması zamanı birgə fəaliyyəti özündə əks etdirir.

Lakin elmi-təhlili və iqtisadi əsaslandırma bəynəlxalq kooperasiyanın yeni güc toplumunda olduğuna yəqinlik verir. Dərk edilir ki, kifayət qədər potensiala malik təsisat kimi kooperasiya ölkədə gedən iqtisadi proseslərə yetərli təsir etmə iqtidarındadır. İstehlak və xidmətlər bazarının potensialının artırılmasında da onun rolu mühümdür. Buna görə də, bu əlahiddə mülkiyyətçilik sisteminin stimullaşdırılması istiqamətdə hazırda ölkədə mühüm işlər görülür. Araşdırmalar göstərir ki, müvafiq institusional və investisiya stimullaşdırmalarının

daha da gücləndiriləcəyi təqdirdə, respublikada yüksək çeviklik nümunəsi kooperasiyanın da real bazar ölkələrindəki kimi, yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etmək mümkündür. Bunun üçün ölkədə əhəmiyyətli iqtisadi resurs, sosial kapitallı yetərli kadr potensialı və müvafiq iqtisadi aktiv əhali kontingenti mövcuddur. Bu imkanlardan səmərəliliklə istifadə etməklə kooperativ sektorda hərtərəfli inkişafı təmin etmək, onun sistem təkmilliyini vüsətləndirmək, bununla da bütövlükdə iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirən mliyyətlər qazanmaq olar. Beynəlxalq kooperativ hərəkatının genişləndirilməsi əhaliyə göstərilən xidmətlər çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, həm də bu xidmətləri təqdim etmə iqtidarlı insanların ölkədə gedən iqtisadi proseslərə daha fəal cəlb olunmasına şərait yaradar. Bununla da, miqyaslı sərmayələr yatırmadan sənayedə, xidmət, maliyyə və aqrar sektorda yeni təsərrüfat birliklərinin formalaşması prosesi vüsətlənər, kooperasiya sistemi elm, təhsil, konsaltinq, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sferalarında da diversifikasiya olunaraq, alternativ istehlak və xidmət bazarlarının təşəkkülünü reallığa çevirər. Nəticədə respublikada məhsul istehsalı və çeşidi genişlənər, ərzaq bolluğu artaraq, məşğulluğun mülayimləşdirilməsi və yoxsulluğu aradan qaldırılması istiqamətində əlavə imkanlar əldə edilər və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi daha da möhkəmlənər. Bütün bunların əsaslı təminatı üçün mövcud sahəvi normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi, kooperativ sektorda fəaliyyət göstərən insanlara dövlət qayğısının artırılması və müvafiq uzunmüddətli dövlət proqramların işlənilib hazırlanması zəruri hesab olunur. Mühüm makroiqtisadi kəsb edən kompleksli məsələlərin həlli üçün isə dərinləşən qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperasiyanın inkişafına mane olan amillərin müəyyənləşdirilməsi, istehlak bazarında mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi, bu istiqamətdə formalaşdırılacaq yeni strategiyanın elmi əsaslarının işlənməsi və perspektivlərin olunması çox mühüm şərtlidir. Elə buna görə də, dərinləşən bazar iqtisadiyyatı və genişlənən qloballaşma şəraitində respublikada istehlak kooperasiyanın inkişaf problemlərinin və perspektivlərinin kompleks tədqiqi elmimiz qarşısında aktual səciyyə daşayan bir məsələ kimi durur.

Beynəlxalq kooperasiya istehsalın inkişaf amili olmaqla, ölkə ərazilərinin tərəqqisində də aparıcı rol oynaya bilər. Transformasiya prosesini yaşayan əksər ölkələrdə bu reallıqlar, xüsusilə ilk illərdə fərqli olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə təkcə əmtəə istehsalçılarının deyil, həm də bazar şəraitində ölkə əhalisinin kooperasiyasının zəifləməsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında qərarlaşmış əlaqələrin pozulması, xırda əmtəə istehsalının azalması, qiymətlərin mütənasibliyinin pozulması, inhisarçıların, vasitəçilərin təsirinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Kooperasiya tarixi göstərir ki, bu hərəkətin pozitiv məcrası təbliğ və tətbiq edilməsi istiqamətində təcrübə qazanılmışdır. Keçid dövrü üçün bu prosesin ziddiyyətli xarakteri, bir çox ölkələrdə özünü göstərmişdir. Belə ki, həmin ölkələrdə kooperasiyanın mahiyyəti əksəriyyət tərəfindən lazımınca dərk edilməmiş və bu, xeyli dərəcədə kooperasiya ideologiyasının zəif təbliğ edilməsi ali məktəblərdə kooperasiyanın nəzəri və təcrübə aspektlərinin məhdud həcmdə öyrənilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Kooperasiya güclənməkdə olan iqtisadi dəyişikliklərlə, əmtəə-pul münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə şərtlənmişdir. Onun öz səciyyəvi cəhətləri vardır. Bu, ilk növbədə istehsalın özünəməxsusluğuna aiddir. Əlbəttə, kooperasiyanın nəzəri müddəalarının vahidliyi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Odur ki, kooperasiyanın nəzəri əsaslarını tədqiq edərkən bir çox müddəaların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Kooperasiya ümumiyyətlə əməkdaşlığı, ayrı-ayrı istehsal vahidlərinin və ya insanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini bildirir. Kooperasiya təsərrüfatlararası, sahələrarası, regionlararası və rayonlararası səviyyələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bir çox mənbələrdə kooperasiya bir neçə təsərrüfat subyektinin son nəticəyə nail olmaq üçün birləşməsini nəzərdə tutan istehsalın təşkil forması kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, kooperasiya eyni bir istehsal prosesində və ya öz aralarında əlaqəli olan fərqli əmək proseslərində birgə iştirak etdiyi təşkilati formanı xarakterizə edir. Kooperasiya anlayışı altında əmtəə istehsalçıları tərəfindən özlərinin iqtisadi və digər tələbatının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış müxtəlif kooperativlər və onların assosiasiyaları sistemi də qəbul edilir. İctimai əmək bölgüsü dərinləşdikcə beynəlxalq kooperasiya

hərəkətinə ehtiyac artmışdır. Bir çox mənbələrdə kooperasiya birgə iş kimi nəzərdən keçirilmişdir.

1.2. Beynəlxalq kooperasiya hərəkətinin tədqiqinə metodoloji yanaşma

Kooperasiya anlayışının çoxşaxəliliyi, onun mahiyyətinin açıqlanması zamanı, fərqli yanaşmalara rəvac vermişdir. Bəzi alimlər könüllülüyə, müstəqilliyə və idarəetmənin demokratikliyinə; digərləri mənfəətin bölünməsi qaydalarına; kooperativ təşkilatın açıq olmasına, kooperasiyanın məqsədlərinə üstünlük verirlər. Bir sıra mənbələrdə təsərrüfat fəaliyyətinin qismən ümumiləşdirilməsi qeyd olunmaqla, vahid müəssisə şəklində birləşmə faktı önə çəkilir. Görmək çətin deyildir ki, qeyd olunan tələblərin hamısına cavab verə biləcək kooperativ təşkilat praktiki olaraq mövcud deyildir.

İqtisadiyyatın sosiallaşması – istehsalın yönümünün yenidən dəyişməsində, insanların həyatının və əməyinin humanistləşdirilməsində, sosial differensiallaşmanın yumşalmasında və sosial sferanın əhəmiyyətinin artımında, mülkiyyətin depersonifikasiyasında (şəxssizləşdirilməsində) və digər hadisələrdə və proseslərdə təzahür edən dünya prosesini təşkil edən mühüm ünsürlərdən biridir. Sosial-iqtisadi inkişafın vektoru dövlət mənafeyindən şəxsi mənafeələrə yerdəyişmə edir. Tələbatlar sistemində, tələb və tələbatın strukturunda, həyat tərzində və keyfiyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Əməyin humanistləşdirilməsi istehsalın inkişafının və insan resurslarının istifadəsinin yeni modellərinə keçidində ifadə olunur. İqtisadi həlqələr, regionlar, bütün cəmiyyət səviyyəsində insan potensialının və sosial infrastrukturun inkişafına çəkilən məsrəflər artır. Əməyin və məşğulluğun təşkilinin çevik və səfərbər olunmuş formaları inkişaf edir, muxtariyyət (sərbəstlik) genişlənir və istehsal mikrokollektivlərin rolu sürətlənir. Sosial investisiyalar, hər şeydən əvvəl insana yönəldilən qoyuluşlar kapitalın maddi-əşya ünsürlərinə istiqamətlənən kapital qoyuluşlarında daha sürətlə artır. İnsana yönəldilən qoyuluşların ən vacib indikatorlarından biri məktəb təhsilinin davamiyyətidir.

Mülkiyyətin müxtəlif assosialaşmış formalarının inkişafı, onun depersonifikasiyası səhmdar kapitalının ümumi kütləsində institusional investisiyaların payının artmasında ifadə olunur. Pensiya və sığorta fondları, qarşılıqlı investisiyalaşma formaları vasitəsi ilə əhalinin əksər hissəsi milli sərvətin artan payının mülkiyyətçilərinə çevrilirlər. Bununla yanaşı, kollektiv mülkiyyətli özünü idarə edən müəssisələr yaranır, istehsal sferasında kooperativ mülkiyyət forması inkişaf edir. Nəticədə, bir sıra qarışıq iqtisadiyyatlı ölkələrdə kollektiv mülkiyyət formasına əsaslanan xüsusi “ictimai iqtisadiyyat” sektoru təzahür edir. Mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyasına, həmçinin, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri (ETTKİ), birgə texnologiyalar və yeni məhsul növləri sahəsində müəssisələr arasında çoxtərəfli kooperativ əlaqələrinin sahmana salınması da təsir göstərir. Firmalararası ittifaqların çoxcəhətli formaları əməkdaşlığın sahə və regional şəbəkələrinin inkişafı üçün əsas yaradır. İqtisadiyyatın sosiallaşmasının mühüm əlaməti əhalinin gəlirlərinin, milli rifah halının artmasıdır. Sosial differensiallaşmanın yumşalmasında əhalinin ən zəif qrup və təbəqələrinin xeyrinə gəlirlərin bərabərləşməsində dövlətin rolu böyükdür. “Transfert” dövlətinin xüsusi tipi formalaşmışdır ki, bunun sosial xərcləri həm mütləq, həm də nisbi ifadədə artır. İqtisadiyyatın sosiallaşması tələb edir ki, sosial ehtiyaclara ümumi daxili məhsulun üçdə bir hissəsi sərf olunsun. Müasir qarışıq cəmiyyətində sosial-sinfi fərqlər tədricən aradan götürülür, şaquli sosial səfərbərlik (çeviklik) sürətlənir, sosial tərəfdaşlığın müxtəlif formaları yaranır. Bütün bunlar iqtisadiyyatın sosiallaşması meylini öz növbəsində sürətləndirərək müasir cəmiyyətin sosial razılığa (anlaşmaya) hərəkəti üçün şərait yaradır.

XXI əsr tarixə qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Texnologiyada sürətli dəyişmə, beynəlxalq mal ticarətində və sərmayə axınlarında sərbəstləşmə, iqtisadiyyatda bazar sisteminin qaydaları əsasında yenidən formalaşmalar, cəmiyyətdə neoliberal görüşlərin qalıb gəlməsi, demokratiyaya istiqamətli açılımlar və ictimai təşkilatlanma modellərində yeni meyllər dərin və əhatəli bir təkamül mərhələsi xüsusiyyəti qazanmışdır. Qlobal proseslərin inkişafı din və

kültürdə, tarixi ənənəviliklərdə olan fərqlərə baxmayaraq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-birindən asılılığını dayanmadan artırır.

Böyük həcmli elmi və texnoloji inqilablar dünyanın başa düşülməsi, yenidən formalaşdırılması, təbiətlə cəmiyyət arasındakı və cəmiyyətin öz layları arasındakı əlaqələr baxımından yeni bir dövr başlatdı. Dünyanı bir-birindən ayrılmış, təcrid edilmiş parçalardan ibarət olaraq görən anlayışlar tarixə basdırıldı. Elmi və texnoloji sıçramalarla birlikdə dünya xalqları arasında iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni əlaqələrin gedərək dərinləşməsini əks etdirən inteqrasiya və qloballaşma şəraiti, içərisində ziddiyyətlər də daşımaqla yanaşı, dünya inkişafının mühərriki oldu. Dünya iqtisadiyyatı, bu müddət ərzində inteqrasiya olunmuş bir avtosistemə çevrildi.

Qloballaşma şəraitinin ilk mərhələsini və əhəmiyyətli bir istiqamətini meydana gətirən regional əməkdaşlıq, XXI yüzildə də əhəmiyyətini itirməməkdə, tam əksinə əhəmiyyətini daha da xatırlatdırmaqdadır. Belə ki, XX yüzilin 90-cı illərində NAFTA (Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı), MERKOSUR (Argentina, Braziliya, Boliviya, Paraqvay, Uruqvay, Çili) və Karib Dövlətləri Təşkilatı təşkilatlanaraq daha da güclənmişdir. Regional iqtisadi işbirliyinin qabaqcılı olan Avropa Birliyi (AB) yeni bir mərhələyə keçmişdir. Aprel 2001-ci ildə Amerika qitəsində Sərbəst Ticarət Bölgəsinin, Gömrük Birliyinin yaradıldığını açıqlayan Kanada zirvəsi reallaşdırılmışdır.

Qlobal dəyişikliklər bir istiqamətdən milli və xalq-altı səviyyələrdə yeni inkişaf modellərini zəruri edərkən, digər istiqamətdən ölkələrin xalq-üstü səviyyədə diqqətə gələn və qoruyan təşkilatlanmalarını ön plana çıxarmışdır. Təbii olaraq, bütün dünyada davam edən qloballaşma və regionallaşma, zəngin tarixiylə dünya mədəniyyətinə böyük qatqıları olmuş Türk respublikalarını da sahəsi xaricində buraxmamaqdadır.

Sovet dövlətinin dağılması dünyanın 1/6-ni tutan respublikaların yerləşdiyi böyük sahədə geopolitik vəziyyəti kökündən dəyişdirdi. Bu dövlətin tərkibindəki digər cümhuriyyətlər kimi Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan ibarət olan Türk respublikaları da müstəqilliklərinə qovuşaraq

dünya istehsal sisteminin azad və bərabər tərəfdaşlarına çevrildilər. Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması strategiyasını mənimsəyən bu cümhuriyyətlərin ictimai və iqtisadi həyatları dərin dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu ölkələrin hamısında sovetdən sonrakı dövrdə bütün iqtisadi əlaqələrin köklü şəkildə yenidən qurulması prosesi başlamışdır.

Suverenlik bu cümhuriyyətlərə dünya bazarına müstəqil çıxış və öz xarici iqtisadi əlaqələrini yeni prinsiplər üzərində qurmaq imkanı vermişdir. Ancaq qarışıq və sərt qanunlara sahib olan dünya bazarı ilə ilk əlaqələr dünya istehsal əlaqələri sistemində nə qədər ciddi problemlərlə üzləşdiyini ortaya qoymuşdur. Sovetdaxili planlı, bölgə sistemi və ənənəvi bazarların itkisi, ortaq pul sahəsinin ortadan qalxması, dünya bazarına xammaldan başqa rəqabət edə biləcək məhsul çıxarılmaması bu ölkələri dərin ictimai, iqtisadi böhran vəziyyətinə soxmuşdur.

Sovetdən sonrakı dövrdə Türk respublikaları həyati əhəmiyyət daşıyan bir çox iqtisadi məsələlərə görə dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatlarının marağını cəlb edən təbii bir mərkəzə çevrilmişdilər. Enerji ehtiyatları ilə zəngin olan bu geopolitik coğrafiyada dünyanın bir çox böyük dövlətinin mənfəətləri toqquşmaqda və belə dövlətlər üzərində nüfuz sahəsi uğrunda ciddi mübarizələr yaşanmaqdadır. XIX yüzilin sonu və XX yüzilin əvvəllərində böyük dövlətlərin burada həyata keçirdikləri “böyük oyun”, indi başqa üsullarla həyata keçirilməkdədir. Bu nüfuz mübarizəsinə az qala dünyanın bütün böyük dövlətləri bu və ya digər şəkildə qatılmaqdadırlar. Sovetdən sonrakı Türk cümhuriyyətlərinin zəngin bazarı uğrunda mübarizə bölgədə mövcud üç güc mərkəzinin - Rusiya, Türkiyə və İran arasında davam etməkdədir. Dünyanın geopolitik araşdırmalarında sovetdən sonrakı Türk respublikalarından Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan da geopolitik mərkəz kimi qeyd olunmaqdadır. Bilindiyi kimi geopolitik mərkəzlərə dövlətlər sahib olduqları gücə görə deyil, onların yerləşdiyi məkanın zərurililiyi və fəal güc mərkəzlərinin mənfəətlərinin ağırlığı baxımından aid edilməkdədirlər. ABŞ prezidentinin sabiq milli təhlükəsizlik məsləhətçisi Zbiqnev Bzejnski “Böyük Şahmat Taxtası” adlı kitabında Azərbaycanı geopolitik mərkəz olaraq belə xarakterizə etməkdədir: “Azərbaycan,

Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiyanın zənginliklərini özündə birləşdirən mərkəzdir. Əgər Azərbaycan tamamilə Moskvanın nəzarətinə girsə, Orta Asiya dövlətlərinin müstəqilliyinin heç bir mənası qalmaz”. Bu səbəblə dövlətlər aktiv güc mərkəzlərinin nüfuz sahəsi uğrunda ciddi mübarizə obyektinə çevrildilər.

Sovetdən sonrakı Türk respublikalarının siyasi müstəqillik əldə etməsi xarici dünyayla mövcud olmuş köhnə əlaqələr sisteminə yenidən baxılması və bərabərhüquqlu, qarşılıqlı mənfəətlətə söykənən əlaqələrin yaradılması üçün yollar axtarılmasına şərait yaratdı. Suverenlik və geopolitik vəziyyət bu dövlətlərin zəngin təbii qaynaqlarının milli mənfəətə istiqamətləndirilməsinə, öz ehtiyaclarını təmin edən istehsal mexanizmlərinin yaradılmasına, xarici əlaqələrin məhsuldarlığının artırılmasına, beynəlxalq iş bölgüsünün imkanlarından öz xalqlarının mənfəətinə uyğun olaraq faydalanılması üçün real mühit təmin etdi.

Müstəqillik elan olan ilk günlərdən etibarən həyata keçirilən tədbirlər bu ölkələrin hamısının xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu və ya digər səviyyədə “açıq qapı” siyasəti həyata keçirərək dünya bazarı ilə inteqrasiyaya çalışdıqlarını göstərməkdədir. Bu müddət iki təməl üzərində ortaya çıxmaqdadır: qloballaşma və bunun bir parçası olan regionallaşma. Rusiya tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və hərbi təzyiqlərə baxmayaraq inkişaf etmiş sənaye ölkələriylə, böyük şirkətlərlə zəngin enerji və digər təbii qaynaqlar sahəsində artan işbirliyi, TRACECA proqramının işlənilməyə başlanması bu dövlətlərin qlobal istehsal sisteminin ayrılmaz parçasına çevrildiyini göstərməkdədir.

Dövlətlərarası xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatçılıq sisteminə qoşulması, dünya bazarında öz mövqelərini möhkəmlətmə, genişlənmə prosesində fəal iştirak etmə və ümumdünya inteqrasiya proseslərinə cəlb olunma kimi məsələləri əhatə edir. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi bir sıra sahələri əhatə edir ki, onlara idxal-ixrac əməliyyatlarının genişlənməsi, kooperasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, azad iqtisadi və ticarət zonalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki əməkdaşlığın əhatə dairəsinin böyüməsi, hərtərəfli səmərəli olan innovasiya-investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, beynəlxalq turizm əməliyyatlarından

əldə olunan vəsaitlərin büdcə daxilolmalarında həcmnin artırılması, işçi qüvvəsi miqrasiyasının tənzimlənməsi və s. aiddir.

Hazırkı şəraitdə dünya ticarəti, ümumiyyətlə, azad hesab olunduğundan onun qarşısındakı hər hansı süni maneələrin olduğu da istisna deyildir. Dövlətin özünün kommersiya fəaliyyəti nə alıcı, nə də satıcının mövqeyini əks etdirmir, qanunvericiliyin və siyasətin himayəçiliyi uğrunda mübarizə aparan qrupların təzyiqinin nəticəsi kimi sıxış edir. Aydındır ki, məhz buna görə də Azərbaycanda yerli istehsalçılar kifayət qədər güclü olmadıqlarından onlar daxili bazarın müdafiəsi istiqamətində dövlət siyasətini daha da fəallasdırmaq üçün hökumətə lazımi təsir göstərə bilmirlər. Digər tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, idxalda tətbiq olunan gömrük rüsumları kimi tənzimləyici alətlər, Azərbaycan dövləti tərəfindən hələ də tam istifadə olunmur.

Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi və genişlənməsi mütləq dövlət və dövlətlərarası hüquqi aktlarla müəyyən olunur. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi bir sıra mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir ki, onlara birbaşa dövlət nəzarəti və dolayısı yolla dövlət nəzarəti aiddir. Dövlət digər ölkələr ilə xarici iqtisadi əlaqələr yaratdıqca, onları tənzimləyən bir sıra hüquqi normalar və qaydalara istinad edir. Bu qayda və normalar isə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəli olması və dövlət büdcəsinin doldurulması üçün öz növbəsində dövlət gömrük-tarif tənzimləyici normalara müraciət edir.

Hal-hazırda da SSRİ-nin irsini davam etdirən Rusiya özünün nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrindən istifadə üçün Qırğızıstan, Qazaxıstan və Tacikistandan yüksək dərəcəli tariflər tutur. Özbəkistan Rusiya tərəfindən dikte edilən nəqliyyat-kommunikasiya tariflərini qəbul etmək istəməyərək öz xammallarını xarici bazarlara çıxarmaq üçün daha ucuz nəqliyyat xərclərinə əsaslanan digər nəqliyyat dəhlizlərindən (Simal-Cənub nəqliyyat dəhlizi əvəzinə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi alternativini) və kommunikasiya (Türkiyə telekommunikasiya vasitələrinə müraciət) vasitələrindən istifadə etməyə çalışır. Kommunikasiya sistemlərinin genişlənməsi və nəqliyyat dasımalarının inkişaf

etdirilməsi, keçmiş “İpək yolu”nun bərpası, TRASEKA layihəsinin tətbiq edilməsi Azərbaycanın Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi və inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan və Türkmənistan dövlətlərinin qəbul etdiyi hava və dəmiryol nəqliyyatının inkişafı haqqında sazişləri, həmçinin Azərbaycanın Türkmənistan dövləti ilə hər iki ölkə vətəndaşlarının qarşılıqlı səyahəti haqqında razılaşmaları bu dövlətlər ilə gömrük rejiminin təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir.

Kooperasiyanı əməyin təşkili forması kimi tədqiq edərkən onun məqsəd və vəzifələrinə görə bir neçə növünü fərqləndirirlər: o cümlədən, istehsalın effektivliyini artırmaq üçün, bazarda iri inhisarlarla iqtisadi mübarizə üçün kooperasiya, xırda istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlmiş kooperasiya və s. Bunları ümumiləşdirsək, kooperasiya dedikdə, hər hansı faydalı birgə fəaliyyət, əmək bölgüsü və bununla əlaqədar, əməkdaşlıq zərurəti nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edən universal bir forma kimi faydalı müştərək fəaliyyət başa düşülür. Kooperasiyaya belə geniş yanaşma səhmdar cəmiyyətlərə, maliyyə-sənaye qruplarına və hər hansı başqa birliklərə kooperativ adlandırılmağa bəraət verir. Kooperasiyanın əməyin təşkilinin bir forması kimi nəzərdən keçirilməsi isə tədqiqatımızın predmetinə aid deyildir.

Transformasiya proseslərini yaşayan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda kooperasiyanın mühüm növlərindən biri olan istehlak kooperasiyası ənənəsi daha güclüdür. İstehlak kooperativi, o cümlədən kənd kredit kooperativi müstəqildir və öz fəaliyyətinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyır. İstehlak kooperativinin məqsədi özü üçün gəlir yaratmaq deyil, öz payçılarının gəlirlərini artırmaqdır. Kooperativ assosiasiyalara “iştirakçıların tam bərabərliyi və özünüidarə prinsiplərinə əsaslanan, üzvlərdən hər birinin bilavasitə iştirak etdiyi və maddi məsuliyyət daşdığı, əldə edilən xalis mənfəət isə kapitalın ödənilməsinə sərf edilmədiyi ümumi təsərrüfat məqsədlərinə nail olmaq üçün bir qrup şəxsin sərbəst birləşməsi” kimi baxılan mənbələrdə “kooperativ müəssisə” və “kooperasiya hərəkatı” anlayışları şərh olunur.

Kooperasiya üzrə əməkdaşlığa nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq (26.06.1997 il №329-IQ), istehsalat kooperasiyası (26.06.1997 il №334-IQ) üzrə Sazislər; Özbəkistan Respublikası ilə azad ticarət, ikiqat vergiyə cəlb olunmamaq, gömrük işlərində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım (1996 iyun-iyul) üzrə Sazislər; və həmsinin Türkmənistan dövləti ilə iki dövlət arasında ticarətiqtisadi əməkdaşlıq üzrə (1993-1994), azad ticarət haqqında razılaşmalar əldə olunmuşdur.

İki və çoxtərəfli dövlətlərarası razılaşmalar ticarət, iqtisadiyyat, elmi-texniki əməkdaşlıq, maliyyə yardımı və investisiyaların qorunması üzrə növləşdirilməli və onların təkmilləşdirilmə prinsipləri dövlət tənzimləmə mexanizmlərində öz əksini tapmalıdır. Həmin müqavilələr bütün Avropa ölkələrində olduğu kimi dövlətin hüquqi və maliyyə təminatına arxalanmalıdır ki, azad sahibkarlar milli iqtisadiyyatımıza qoyulan investisiyalar üzrə hüquqi və maliyyə risklərinin bir qisminin dövlət ilə bölüşdürülməsinə əmin olsunlar.

İdxal rüsumlarının gətirilən məhsul və xidmətlərin qiymətində əks olunduğunu nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda gömrük-vergi sistemini gücləndirmək zəruri şərtlərdən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti tərəfindən gömrük – tarif tənzimlənməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir:

- Gömrük idarəetmə və nəzarətmə mexanizmi gücləndirilməlidir;
- Gömrük ödəncələri sistemləşdirilməlidir;
- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha yüksək səviyyədə tənzimlənməsi üçün seçmə üsullar vasitəsi ilə gömrük ödəncələri siyahısına antidempinq, kompensasiya, xüsusi ödəncələr kimi yeni ödəncələrin daxil olmasına şərait yaradılmalıdır;
- Gömrük ödəncələrinin fiskal, proteksionist və tənzimləmə funksiyalarını təmin etmək üçün yeni tarif dərəcələri hesablanmalıdır;
- Milli bazarın aşağı keyfiyyətli məhsullardan qorunması problemini həll etmək üçün gömrük sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Qeyd etmək bazar iqtisadiyyatı və dərinləşən qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperasiya problemləri nəzəri və praktik planda kifayət qədər işlənmişdir. Beynəlxalq kooperasiya sahəsində xarici praktikanın kifayət qədər qiymətləndirilməməsi və eyni zamanda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu sahədə nəzəri praktikanın demək olar ki, aparılmaması bu sahədə uzunmüddətli fasilələrin yaranması nəticə etibarilə kooperasiyanın təşkilati formalarının inkişafında müəyyən böhranlı situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da nəticə etibarilə kooperasiyanın inkişafında fundamental prinsiplərin arxa plana keçməsinə gətirib çıxarmışdır.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı nəzəri əsaslar XX əsrin sonlarında geniş inkişaf etmişdir. Belə ki, bu sahədə A.V.Merkulovun, M.L.Xeysin, V.İ.Zelqeynin və başqalarının əsərlərində fundamentallığı ilə fərqlənən kifayət qədər yetərli araşdırmalar aparılmışdır. A.V.Merkulov öz araşdırmalarında kooperasiya münasibətlərini birgə təsərrüfat subyektı kimi xarakterizə etməyə cəhd göstərmiş, bu zaman birliyə daxil olan təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliyini ön plana çəkmişdir. M.L.Xeysin öz əsərlərində kooperasiya münasibətlərinin tarixi aspektlərini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, ümumiyyətlə sosial-iqtisadi problemlərin mövcudluğu bu və ya digər təsərrüfat subyektlərini birgə fəaliyyət göstərməyə məcbur etmişdir. Əslində beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin yaranmasını şərtləndirən ən mühüm amil kimi cəmiyyətdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlər ön plana çəkilmişdir. Eyni zamanda V.İ.Zelqeyn beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin formalaşmasının bazis prinsipi kimi istehlak cəmiyyətlərinin yaranmasını ön plana çəkmişdir. O, istehlak cəmiyyətlərinin yaranmasında əsas etibarilə xidmət sektorunun və tədarük sektorunun inkişaf etdirilməsini əsas amil kimi qiymətləndirmişdir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin bu tarixi aspektlərini təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin 20-ci illərindən etibarən kooperasiya münasibətləri ilə bağlı kifayət qədər geniş araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, kooperasiya münasibətlərinin elmi-nəzəri məsələlərinin araşdırılması ilə bağlı inqilabaqədərki dövrdə A.İ.Xunikovanın, N.M.Konsarovun, L.M.Xinçqun,

A.İ.Mininin, M.İ.Popovun, M.X.Konforanın, V.A.Sellaryusun, A.A.Bitinxonun və digərlərinin elmi-nəzəri əsərlərini xüsusi dəyərləndirmək mümkündür. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən isə artıq beynəlxalq kooperasiya münasibətləri ilə bağlı demək olar ki, klassik nəzəri proseslərin diqqətlə öyrənilməsi əsasında köhnə məktəbin müəlliflərinin fikirləri qorunub saxlanılmaqla kifayət qədər yeni impulslar da yaranmağa başlamışdır. Belə ki, 1923-cü ildə S.M.Porokopoviç tərəfindən nəşr edilən “Rusiyada kredit kooperasiyası” adlı monoqrafiya bu sahədə demək olar ki, kooperasiya münasibətlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrində də, əmtəə-pul münasibətləri sferasında geniş inkişaf etdirilməsinin əsasını qoymuşdur. Bundan əlavə, 1926-cı ildə M.L.Xeysin tərəfindən dərc edilmiş “Rusiyada kooperasiyanın tarixi” adlı əsərində də kooperasiya münasibətlərinin tarixi aspektləri dərin şəkildə təhlil edilmişdir. 1928-ci ildə S.L.Maslova tərəfindən dərc edilmiş “Kənd təsərrüfatında kooperasiyanın iqtisadi əsasları” əsərində isə aqrar sahədə kooperasiya münasibətlərinin formalaşması, onun xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin elmi-nəzəri əsaslarının formalaşması ilə bağlı məsələlər M.S.Balabanovun və M.Y.Makerovun birgə əsərlərində kifayət qədər öz geniş əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə istehlak kooperasiyasının tarixi məsələləri inqilabaqədərki dövrdə geniş araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq kooperasiya münasibətləri artıq iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu baxımdan A.V.Çayanov beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin kənd təsərrüfatında inkişaf xüsusiyyətlərini kifayət qədər geniş şəkildə araşdırmışdır. Kənddə beynəlxalq kooperativ hərəkət problemini geniş şəkildə təhlil edən A.V.Çayanov demək olar ki, nəinki Rusiyanın quberniyalarında, eləcə də Belçika, Fransa, İsveçrə və digər Avropa ölkələrində kooperasiya münasibətlərinin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmış, kənd təsərrüfatında beynəlxalq kooperasiya hərəkətinin inkişafına təsir edən amilləri geniş şəkildə tədqiq etmişdir. A.V.Çayanovun əsərlərində əsas etibarilə kooperasiya münasibətlərinin təşkilati iqtisadi əsasları araşdırılmış və bütövlükdə dünya səviyyəsində bu proseslərin inkişafına təsir edən amilləri müəyyən etmişdir.

Ümumilikdə götürüldükdə, yuxarıda adları çəkilən iqtisadçı alimlərin əsərlərində kooperasiya münasibətləri iqtisadi fikir tarixinin ən mühüm elementi və prioritet istiqaməti kimi dəyərləndirilir və bütövlükdə həmin ideyalar artıq praktikada öz geniş əksini tapmaqdadır. A.V.Çayanovun ideyaları müasir iqtisadiyyatda 3 əsas aspektdə geniş şəkildə inkişaf etməkdədir. Bunlardan birincisi, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri sferasında qərarların qəbul edilməsi, ikincisi, beynəlxalq kooperasiya kooperasiya sistemində məhsuldar qüvvələrin prioritet rol oynaması və ən nəhayət, üçüncüsü, kollektiv fəaliyyətin yaratdığı geniş imkanlarla bağlıdır. Bu baxımdan artıq müasir iqtisadiyyatda kooperasiya münasibətlərinin müxtəlif forma və növləri geniş şəkildə yaradılmış və inkişaf etmişdir.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri XX əsrin əvvəllərindən etibarən təsərrüfatçılığın xarici mühit amillərinin doğurduğu təhdidlərə qarşı xırda əmtəə istehsalçılarının müdafiə mexanizminin reallaşdırılması məqsədilə yaranmış bir qurum kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə kəndli təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının zəif şəkildə olması XX əsrin əvvəllərində kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi təzahür kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə kooperasiya da özünün məhdud sferasından çıxaraq, daha geniş sosial-iqtisadi kateqoriya kimi çıxış etməyə başlamışdır. Kooperasiya münasibətlərinin ikinci mühüm tərəfi kooperativlərin tam təsərrüfat subyekti kimi çıxış etməsidir. Daha doğrusu, kooperativlər hal-hazırda mülkiyyət hüququnu reallaşdıran subyekt kimi fəaliyyət göstərilir. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi cəhətdən reallaşdırılmasında bilavasitə təsərrüfat subyekti kimi çıxış edən kooperativlər əsas etibarilə mövcud istehsal münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərilir.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin inkişafının həyata keçirilməsi zamanı bütün zəruri şərtlərin olması vacibdir ki, bu şərtlərə də aşağıdakıları şamil etmək olar: sənaye sektorunda müəssisələr arasında istehsal proqramlarının həyata keçirilməsində və hazır məhsulun buraxılması sahəsində vahid dövlət rəhbərliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi; məhsulun buraxılması ilə bağlı müəssisənin cari və perspektiv planları çərçivəsində müəyyən istehsal proqramlarının işlənilməsi və həyata

keçirilməsi zəruriliyi; müəssisə və malgöndərənlər arasında istehsalın nisbətən yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi ilə bağlı istehsal proqramlarının hazırlanmasının zəruriliyi; istehsal kooperativlərinə aktiv qarşılıqlı yardımların həyata keçirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi.

1.3. Ölkələrarası kooperasiya əlaqələrin formalaşmasının ilkin şərtləri və istiqamətləri

Bazar mexanizminin formalaşması mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində köklü islahatların həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir. Bazar mexanizminə əsaslanan iqtisadi sistemin formalaşmasında transformasiya yönümlü dəyişikliklərin gedişində kooperasiya münasibətləri də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kooperasiya ictimai əmək bölgüsünün qanunauyğun nəticəsi olub, bu münasibətlərin inkişafı prosesində yaranan təsərrüfat ukladının məcmusu kimi xarakterizə olunmağa başlanmışdır. Kooperasiya öz inkişafının tarixi dövrlərində təsərrüfat həyatına tam mənası ilə təsir göstərmiş və hazırda dünya miqyasında müxtəlif kooperativ forma və birliklərin geniş şəbəkələri formalaşmışdır. Uzun müddətli tarixi dövrdə bazar iqtisadiyyatının prinsipləri və qanunauyğunluqları əsasında iri əmtəə istehsalının təşkilində kooperasiya hərəkəti önəmli rol oynamışdır. Müasir dünyada kooperasiya hərəkətində planetin əksər əhalisi iştirak edir. Hazırda global miqyasda 8 milyona yaxın fiziki şəxslərin yaratdığı kooperativlər mövcuddur ki, həmin kooperativlər də qarşılıqlı səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanaraq birgə fəaliyyət həyata keçirir. Avropa Birliyi ölkələrində müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən kooperativlər əmək qabiliyyətli əhalinin 46%-ni, Skandinaviya ölkələrində isə əhalinin 50%-dən çoxunu birləşdirir. Müasir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlxalq kooperativ prinsiplərindən geniş istifadə proseslərini əngəlləyən mühüm cəhətlər də mövcuddur ki, bu amillərə də yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə təsərrüfatçılıq formalarında daha çox kooperasiya konsepsiyasının nisbətən amorf xarakter daşması şamil edilir. Bütün

bunlar özünü transformasiya yönümlü dəyişikliklərin həyata keçirildiyi postsovet ölkələrində daha çox göstərir. Ümumiyyətlə isə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq görürük ki, kooperasiya anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, o daha çox özünü iqtisadiyyatın aqrar sektorunda büruzə verir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq qurumları birgə səylər nəticəsində, eyni zamanda maliyyə prinsipləri, maddi-texniki resurslarla təchizat və satışın təşkili sahəsində daha çox birgə fəaliyyət həyata keçirirlər. Hal-hazırda sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması ilə əlaqədar beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin əhatə dairəsi və prinsiplərində də bəzi birmənalı qarşılanmayan məqamlar da mövcuddur. Bu məqamlara ilk növbədə, beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin daha çox ictimailəşmə prinsipini və yaxud da əkskollektivləşmə və əksmilliləşmə prosesini əhatə etdiyi məqamlar da kifayət qədər birmənalı qarşılanmır. Bundan əlavə, əmlakın bölünməzliyi və ümumi icma xarakteri daşması baxımından beynəlxalq kooperativlərin ictimai təsərrüfat olması ilə bağlı birmənalı qarşılanmayan məqamlar da kifayət qədərdir. Kooperativlərin bazar sahibkarlığına və mənfəətli fəaliyyətə xas olan prinsiplərə əsaslandığı da birmənalı qarşılanmır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fermer təsərrüfatları ilə oxşar və fərqli cəhətləri də oxşar şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Təbii ki, adı çəkilən bu və ya digər məqamlarla bağlı tədqiqatçıların kifayət qədər fərqli yanaşmaları və nöqteyi-nəzərləri mövcuddur. Bu bilavasitə onunla bağlıdır ki, xüsusi təsərrüfat qurumu kimi kooperativ mülkiyyətə əsaslanan kooperativlərin ictimai və ya daha çox kooperativ fəaliyyətdə iştirak edən şəxslərin maraqları arasındakı mənfəət bölgüsü də konkret şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Apardığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün nəzəriyyəçilər, hətta R.Ouendən, S.Simondan başlamış sosialist kooperasiyası nəzəriyyəçilərinə qədər (klassiklər, sosialist iqtisadiyyatının ideoloqları, eləcə də müasir bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlı müasir məktəblər) kooperasiya münasibətlərinin metodologiyası və təsərrüfatçılığın kooperativ formaları ilə bağlı yuxarıda adı çəkilən məsələlərə konkret şəkildə birmənalı qiymət verməmişlər. Tədqiqatlar göstərir ki, xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə siyasi hakimiyyət

nəinki kooperativlərin inkişafına kifayət qədər maraqlı və stimullaşdırıcı reaksiya göstərmiş, eyni zamanda bir sıra hallarda kollektiv təsərrüfat fəaliyyətinə qarşı müəyyən təsirlər də mövcud olmuşdur. Təbiidir ki, bütün bunlar kooperasiya münasibətlərinin inkişafında əlavə çətinliklər də yaratmışdır. İqtisadi böhran vəziyyətinin yarandığı hallarda kooperasiya strukturlarında əmək kollektivlərinin özünüidarəetmə prinsiplərinin üstünlük təşkil etməsi və eyni zamanda kooperasiya üzvlərinin fəallığı bir sıra hallarda kooperasiya münasibətlərinin müəyyən zaman kəsiyində, hətta uzunmüddətli dövrdə daha çox üstünlük təşkil etmələrinə gətirib çıxarmışdır. Hal-hazırda müasir dünyada qloballaşma meyillərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə əslində kooperasiya münasibətləri ictimai-siyasi və iqtisadi mübarizə dövrünü yaşayır və burada onların qalib gələcəyi təbii ki, cəmiyyətdə kooperasiya tərəfdarlarının, birgə fəaliyyətin üstünlüklərinin geniş şəkildə təzahür etməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunları da qəbul etmək lazımdır ki, xüsusilə keçid iqtisadiyyatında mülkiyyətin kooperativ formasının inkişafı üçün obyektiv əsaslar mövcuddur. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, inkişaf etmiş industrial və postindustrial texnologiyalara malik olan ölkələrdə belə maddi-texniki resurslarla bağlı məhdudiyyətlərin olmadığı şəraitdə kooperasiya münasibətləri və onların başlıca təşkilati strukturu kimi fəaliyyət göstərən kooperativlər böhranlı situasiyalarda digər təsərrüfat strukturları ilə rəqabət aparmaq imkanlarına malik olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kooperativlər və kollektiv müəssisələr digər ictimai və xüsusi mülkiyyətə malik olan strukturlarla müqayisədə özünəməxsus üstün cəhətlərə malikdir. Bu təkcə onunla bağlı deyildir ki, kollektiv sərvətdən fərdi yararlanmaq imkanları kollektiv təsərrüfatlarda daha yüksəkdir. Bu eyni zamanda onunla bağlıdır ki, kooperativ təsərrüfatları digər strukturlarla müqayisədə daha çox xüsusi xarakter daşıyır. Kollektiv müəssisələr digər xarici kontragentləri ilə müqayisədə daha çox xüsusi mülkiyyətçi statusuna və bu statusu saxlamaq imkanına malikdirlər. Kooperativ və kollektiv müəssisələr eyni zamanda konyunkturada baş verən dəyişikliklərə effektiv şəkildə reaksiya göstərmək imkanlarına da malikdirlər. Bundan əlavə, kooperativlər sosial-iqtisadi şəraitdə uyğunlaşmaq imkanlarını özündə saxlayırlar. Bu baxımdan İspaniyada fəaliyyət

göstərən Beynəlxalq Mondraçon Kooperativ Qrupunun fəaliyyətini qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu qrup bazarda daha çox yüksək paya malik olmaqla maddi-texniki resursların cəlb edilməsi, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və satış bazarlarının təşkili baxımından irimiqyaslı uğurlar əldə etmişdir.

Kapitalizm cəmiyyəti əmək bölgüsünün inkişafında yeni mərhələ oldu. Artıq əmək bölgüsü təkcə təsərrüfatlar, sahələrarası münasibətlər kimi deyil həm də hər bir müstəqil əmək növünün daha kiçik əmək növlərinə bölünməsi nəticəsində yeni firmadaxili əmək bölgüsünə səbəb oldu. Beləliklə, əmək bölgüsünün ümumi, xüsusi, və fərdi əmək bölgüsü kimi növləri vardır. Beynəlxalq əmək bölgüsü-əməyin ictimai ərazi bölgüsünün yüksək forması olub ayrı-ayrı ölkələrin müvafiq məhsul və xidmət növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasıdır. Yəni ölkələrdə təbii-iqlim və digər şərtlərdən asılı olaraq qərarlaşmış olan istehsal şəraitinə uyğun olaraq həmin məhsul və xidmətlərin ən az xərclə istehsal olunmasıdır. Bu ixtisaslaşma hər bir ölkənin dünya təsərrüfatında yerini müəyyənləşdirməklə, eyni zamanda ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin mövcudluğunu obyektiv zərurətə çevirir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün nəticəsi olaraq, ölkələr arasında ticarət genişlənir, kapital qoyuluşu, kreditlərin verilməsi, elmi-texniki əməkdaşlıq mümkün olur. Bu proses dərinləşdikcə dünya bazarı inkişaf edir və beləliklə dünya təsərrüfatının formalaşmasına səbəb olur.

İstehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması beynəlxalq əmək bölgüsünün ən mühüm formalarıdır. Beynəlxalq ixtisaslaşma ölkələr arasında əmək bölgüsünün elə formasıdır ki, burada bir sahə və ya müəssisədə müəyyən məhsul və xidmətin istehsalının cəmlənməsi ilə xarakterizə olunan istehsalın təşkilidir. İstehsalın ixtisaslaşması müvafiq məhsuslu ən az xərclə istehsal etmək imkanı olan ölkələrdə müvafiq istehsal sahələrinin üstün inkişafı deməkdir. İstehsalın ixtisaslaşması ardıcıl olaraq, sənayenin ixtisaslaşması, firmaların və firma daxilində sexlərin, bölmələrin ixtisaslaşması deməkdir. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasının üç əsas forması vardır;

- əşya üzrə ixtisaslaşma (hazır məhsul üzrə ixtisaslaşma);

- detal üzrə ixtisaslaşma(məhsulun ayrı-ayrı hissələri üzrə ixtisaslaşma);
- mərhələ üzrə, yaxud texnoloji ixtisaslaşma (istehsal prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərinin aparılması üzrə ixtisaslaşma).

Dünya ölkələri arasında ixtisaslaşma inkişaf etdikcə və əmək bölgüsü dərinləşdikcə ölkələrarası kooperasiya əlaqələri də güclənir. İstehsalın kooperasiyalaşması hər bir ayrıca məhsul istehsalında ən yüksək iqtisadi nəticə əldə etmək məqsədi ilə bir-birini tamamlayan ixtisaslaşmış istehsalın qarşılıqlı əlaqəsidir.

Hazırkı iqtisadi məqamda yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində kooperasiyanın və onun mühüm xarakterik strukturları olan kooperativlərin rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Təcrübə göstərir ki, kooperativlər qarşılıqlı yardımla insanları birgə səylər müqabilində sosial müdafiəsini daha dolğun ödəyir və məşğulluğun təminatının üstün əhəmiyyəti ilə fərqlənirlər. Reallıq belədir ki, işini düzgün qurmuş kooperativlər qloballaşmanın mənfi təsirindən digər müəssisələrə nisbətə daha az zərərlə qurtulurlar. Çünki payçılıq kapitalına əsaslanan kooperativlər fəaliyyətlərində spekulyasiya xarakterli heç bir işə cəlb olunmadan daha konyektur biçimli strategiya və taktika ilə hərəkət edirlər. İnkışaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün kooperativləri birləşdirən ümumi əlamət, onların bir-birləri ilə əməkdaşlıq etməsidir. Bu fəaliyyət və əməkdaşlıq isə stabil iş yerləri, dolğun sosial müdafiə və bərhanlara qarşı birgə səyləri birləşdirir.

Bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyəti ölkədə kooperativ hərəkətinin rolu və əhəmiyyətindən ibarətdir. Məsələn, İsveçdə o bütün ölkəyə yayılmış və çox güclü mövqeyə malikdir. Kooperativlər İsveçin aqrar ölkədən sənayesi inkişaf etmiş çiçəklənən ölkəyə çevrilməsinə şərait yaratdı. Qarışıq iqtisadiyyatda kooperativ hərəkət demokratik prinsiplərə əsaslanaraq və xalq tərəfindən geniş dəstəklənərək özəl və dövlət mülkiyyətinin “üçüncü qüvvəsi” və ya “üçüncü alternativ” kimi fəaliyyət göstərir. Bəzi sahələrdə - xüsusilə istehlak kooperativləri arasında - kooperasiya bazarda sadə adamların maraqları nöqtəyindən, məsələn qiymətqoyma məsələlərində bərabərləşdirici qüvvəyə

çevrilmişdir. Keçmişdə istehlak kooperativləri dəfələrlə şəxsi kartellərin müqavimətilə üzləşmişlər. Nisbətən az dramatik formalarda olsa da bu rolu onlar indi də oynayırlar. İsveçdə ev təsərrüfatının 2/3 hissəsi bu və ya digər şəkildə kooperativlərlə əlaqədardır.

Kooperativ münasibətlərin tipi və formalarının təhlili kifayət qədər praktiki maraq kəsb edir. Belə ki, rus tədqiqatçıları T.Kuznetsovanın və F.Fyodorovun fikrincə, əmək prosesində və real iqtisadiyyatda təsərrüfatçılığın mühüm forması kimi kooperasiya münasibətləri təşkilati və iqtisadi mühit faktorlarından asılıdır. Təşkilati və iqtisadi mühit faktorları nəticə etibarilə kooperativ fəaliyyətin istehsal həcmlərinin artırılmasında və gəlirlərin bölüşdürülməsində önəmli rol oynayır. Təbii ki, təşkilati və iqtisadi mühit faktorlarının kooperativlərin inkişafı üçün yetərli olduğu zaman kooperativ üzvlərinin gəlirlərinin artımı baş verir ki, bundan əlavə də kooperativ sektor iqtisadiyyatın inkişafında önəmli rol oynayır.

Kooperativ sektorun fəaliyyətinin hüquqi əsasları bəzi inkişaf etmiş ölkələrin konstitusiyaları ilə müəyyənləşdirilir. Əslində bu cür hüquqi yanaşma adıçəkilən sektorun həmin ölkələrin sosial-iqtisadi sistemində nə dərəcədə əhəmiyyətli rola malik olduğunu göstərir. Məsələn, İtaliya konstitusiyasının 45 və 129-cu maddələrində qeyd olunur ki, Respublika qarşılıqlı yardıma əsaslanan kooperativlərin sosial funksiyasını dəstəkləyir, dövlət hakimiyyət orqanları vətəndaşların kooperativlərdə iştirakını stimullaşdırır, kooperativlərin fəaliyyətinə yardım göstərir, əməkçilərin istehsal vasitələrinə çıxışını təmin edir. Macarıstan konstitusiyasının 12-ci paragrafında hökumətin üzərinə kooperativləri dəstəkləmək, onların müstəqilliyini təmin etmək öhdəliyi qoyulur.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində xırda əmtəə istehsalçılarının beynəlxalq kooperasiyası birgə fəaliyyətin imkanlarını reallaşdırmağa, iri istehsalçılarla rəqabətə davam gətirməyə və məşğulluğun məqbul səviyyəsinin təminatına yönəlmişdir. Xırda əmtəə istehsalçılarının rəqabət şəraitində müdafiəsinə yönəlmiş kooperativlərin inkişafı fərdi əmtəə istehsalçıları arasında sahibkarlıq keyfiyyətlərini, təsərrüfat müstəqilliyini və təşəbbüsçüluğunu inkişaf etdirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Konkret iqtisadi şəraitdə kooperasiya istehsal və ictimai münasibətlərin inkişafına

təkan verən amil kimi qəbul edilir. İqtisadi və sosial funksiyaların icrasında yardımçı olmaq etibarını ilə kooperasiya, prinsipcə balanslı yanaşmanı nəzərdə tutur. Kooperasiyanın sosial funksiyasının iqtisadi məqsəduyğunluq göstəricisindən üstün tutulması yaxın keçmişə qədər nadir hal deyildi. Mənfəət əldə edilməsi, xırda biznesin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi kimi məsələlərə üstünlük verilməsi müasir kooperasiya hərəkətində daha çox müşahidə olunur

Dünya təcrübəsində aqrar kredit kooperativləri bir qayda olaraq hər bir kənd yaşayış məntəqəsi üzrə ayrıca formalaşdırılır, lakin bu qurumlar öz maraqlarını qorumaq üçün regional assosiasiyalarda birləşərək özlərinin ölkə miqyaslı ittifaqlarını yaratmağa nail olurlar. Kredit kooperativlərinin borcvermə prosedurunun aydınlığı və maksimum şəffaflığı, nüfuzlu şəxslərin payçı kimi iştirakı onların effektiv fəaliyyəti üçün başlıca şərtlər hesab olunur. Kredit kooperativlərinin digər maliyyə-kredit strukturlarından, məsələn, lombard və ya kommersiya banklarından başlıca fərqləri aşağıdakılardır:

- Üzvlərin bir-birinə qarşılıqlı etimadına əsaslanan etibarlılığı;
- Borcların verilməsi üçün müraciətlərə qeyri-formal və sürətli baxış prosedurlarının mövcudluğu;
- Üzvlərin idarəetmədə birbaşa və bərabərhüquqlu iştirakçılığı;
- Kreditlərin daha ucuz olması;
- Fəaliyyətin lokal xarakter daşması.

Ötən dövrün təhlili göstərir ki, bazar institutlarının tam formalaşmadığı şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından aqrar kredit kooperativlərinin fəaliyyətinə xüsusilə ciddi ehtiyac duyulur. Çünki kommersiya bankları kənd regionlarında fəaliyyət göstərməyə xüsusi maraq göstərmir, yaxud onlar aşağı rentabelli aqrar sektora ticarət və xidmət sferası kimi yüksək mənfəətliliyə malik sektorlarla eyni faiz dərəcəsi ilə kredit ayırır. Eyni zamanda, banklar risklərdən sığortalanmaq üçün layihələrin uzunmüddətli ekspertizasını aparır ki, bəzən kiçik həcmli kredit axtarışında olan fermerlər uzun-uzadı bürokratik prosedurlar keçməli olur. Məhz aqrar kredit kooperativləri bu problemlərin həllində fermerlər üçün ən dayanıqlı və əlçatan maliyyə mənbəyi hesab olunur.

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ KOOPERATİVLƏRİN FORMALAŞMASI, MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Beynəlxalq kooperativlərin formalaşmasının mövcud vəziyyətinin təhlili

“Kooperasiya hərəkatı” anlayışı müəyyən ideya mülahizələrinə əsaslanır. Beynəlxalq kooperativin təşkilati-təsərrüfat məzmunu onun bu və ya digər növə mənsub olmasını müəyyənləşdirir və istehlak kooperasiyası ilə istehsal kooperasiyanı fərqləndirən amillərdən biridir. Beynəlxalq kooperasiya onun əsasını təşkil edən maddi-texniki bazadan təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilə bilməz. Lakin bu bazalar müxtəlif olduğuna görə kooperativlərin təbiəti də eyni deyildir. Kooperasiya insanların fəaliyyəti və könüllü birləşməsi prosesində təsərrüfatçılığın və qarşılıqlı münasibətlərin bir forması kimi bütün ictimai quruluşların əsasını təşkil edir və həmin quruluşların hər birində spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. M.I.Tuqan-Baranovski yazırdı: “... kəndlilər iri kənd təsərrüfatına yalnız əmək kooperasiyası vasitəsilə keçə bilər”, “kooperasiya kollektivizmdən daha yüksək sosialist tipidir və ... gələcək inkişaf ictimai quruluşda kollektivizmdən daha kobud və zorakılığa əsaslanan qaydaların tədricən daha yüksək və sərbəst kooperasiya qaydaları tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmasından ibarət olacaqdır”. Beynəlxalq kooperasiya kapitalizmdə formalaşmış ideya və təcrübə olsa da, kooperativ hərəkatının və kooperativ təfəkkürün klassikləri iddia edirdilər ki, kooperasiya - kənd təsərrüfatının kapitalizmdən çıxarılması yoludur. Onlar belə bir mövqeyə əsaslanırdılar ki, xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi şəraitində kooperasiya xırda əmtəə istehsalçılarının hər hansı şəraitə uyğunlaşmasına kömək edə bilər. Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyası sənaye kapitalına münasibətdə öz işini sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında ekvivalent mübadilənin tənzimlənməsi istiqamətində qurmalıdır. Ötən əsrin əvvəlində kooperasiya kollektivizmdən daha yüksək təşkilati tip hesab olunurdu. A.V.Çayanovun fikrincə, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının əhəmiyyəti ümumi prinsiplər əsasında inkişaf edən kooperasiyanın bu sahəsinin spesifikasiyasından irəli gələn xüsusiyyətlərə

malikdir. Müəssisələrdə əmək fəaliyyətinin növlərinin çoxsaylı olması faktı, öz növbəsində kooperativ birliklərinin ixtisaslaşmış növündən tutmuş kompleks növünə qədər müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Onun fikrincə, həm də kənd təsərrüfatı kooperasiyası kəndli təsərrüfatının tamamilə mütəşəkkil variantı olub, xırda əmtəə istehsalçısının fərdiliyinə xələl gətirmədən özünün təşkilati planından iri formanın xırda forma üzərində şəxsiz üstünlüklərə malik olduğu elementləri ayırmasına və qonşuları ilə birlikdə çox vaxt muzzdlu əməkdən istifadə etməklə həmin elementləri bu iri istehsal formasının dərəcəsinə uyğun təşkil etməsinə imkan verən mükəmməl və mütəşəkkil variantıdır .

Son onilliklərdə dünyada baş verən genişhəcmli iqtisadi, siyasi, sosial və digər xarakterli proseslər dünya təsərrüfatına, BƏB-ə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. BƏB-in inkişafının əsas istiqaməti kimi istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasının genişlənməsini göstərmək olar. Qeyd edək ki, beynəlxalq ixtisaslaşma BƏB-in məxsusi forması olmaqla onun mahiyyətini əks etdirir.

İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması ölkələr arasında əmək bölgüsünün elə bir formasıdır ki, milli istehsalların differensiaslaşması əsasında dünya üzrə eynicinsli istehsalın təmərküzləşməsi, müstəqil texnoloji proseslərin ayrılması baş verir və bu zaman ayrı-ayrı istehsal sahələrində məhsul istehsalı daxili ehtiyacları aşır.

Bu cür bölgü və inkişaf milli iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyətini və eyni zamanda qarşılıqlı asılılığını gücləndirir. Milli iqtisadiyyatların bir-birləri ilə qarşılıqlı təsirə məruz qalmaları əmtəə, xidmət və elmi-texniki biliklər ilə mübadiləni sürətləndirir, onun artımını intensivləşdirir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma iki əsas istiqamət – istehsal və ərazi istiqamətləri üzrə inkişaf edir. İstehsal istiqaməti öz növbəsində aşağıdakılara bölünür:

- sahələrarası ixtisaslaşma;
- sahədaxili ixtisaslaşma;
- müxtəlif firma və müəssisələrin ixtisaslaşması.

Beynəlxalq ixtisaslaşmanın ərazi aspekti aşağıdakı istiqamətlərdə ixtisaslaşmaları nəzərdə tutur:

- ayrı-ayrı ölkələr;
- ölkə qrupları;
- regionlar.

Əksər iqtisadçıların fikrincə, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasının üç əsas növü vardır:

- 1) hazır məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşma (predmet ixtisaslaşması);
- 2) ayrı-ayrı detallar üzrə ixtisaslaşma (hazır məhsulların komponentlərinin və hissələrinin istehsalı);
- 3) texnoloji və ya mərhələ ixtisaslaşması (yəni, ayrı-ayrı texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi, məsələn, yığım, qaynaq və s.).

Yuxarıda qeyd olunan növlər arasında ölkələr arasında ən geniş yayılmışı hazır məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmadır. Bu cür ixtisaslaşma zamanı ölkələr öz söylərini məhsulların müəyyən nomenklaturasının istehsalı üzrə cəmləşdirir, nomenklaturanın yerdə qalan hissəsinin istehsalından isə partnyor-ölkələrin xeyrinə imtina edirlər.

Bununla belə, aydındır ki, milli iqtisadiyatın heç də bütün sahələri beynəlxalq ixtisaslaşmada eyni dərəcədə iştirak etmirlər. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın iştirakçıları bir qayda olaraq dinamik surətdə inkişaf edən və müasir texnologiyalardan istifadə edən müəssisə və firmalar və ya xammal sahəsində (neft, qaz, metal filizləri və s.) məşğul olan şirkətlər olurlar.

BƏB-in digər forması istehsalın beynəlxalq kooperativləşdirilməsidir. Onun obyektiv əsası kimi məhsuldar qüvvələrin artan inkişaf səviyyəsi, müstəqil müəssisələr arasında möhkəm və sabit istehsal əlaqələri prosesi çıxış edir.

Kooperativləşdirmənin mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün onun ilk növbədə kooperasiyadan olan fərqlərini göstərmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu anlayışlar tamamilə fərqli iqtisadi məzmun kəsb edir.

Kooperasiya dedikdə bir müəssisədə, iri firmada və ya korporasiyada çalışan çoxsaylı işçilərin birgə həyata keçirdikləri istehsal prosesi başa düşülür. Bu zaman istehsalın həyata keçirildiyi təşkilati və iqtisadi struktur vahid xarakter kəsb edir, bir və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olur.

Kooperasiyanın əksinə olaraq, kooperativləşdirmə müəyyən məhsulun hazırlanmasında iştirak edən və bu zaman özünün təsərrüfat müstəqilliyini saxlayan müxtəlif müəssisələr arasında istehsal əlaqələrinin mövcudluğu deməkdir. Kooperativləşdirmədə iki xarakter cəhəti fərqləndirmək lazımdır:

a) bu prosesin inkişafı zamanı müxtəlif ölkələrin müstəqil istehsalçıları ayrı-ayrı məhsul növlərinin yaradılması üzrə müqavilə əsasında birgə fəaliyyət həyata keçirirlər, yəni kooperativləşən müəssisələr razılaşdırılmış məhsul çeşidinin birgə istehsalı üzrə məsuliyyəti bölüşdürürlər;

b) kooperativləşdirmə birgə istehsalın iştirakçıları arasında mübadilənin olmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunanlar göstərir ki, kooperativləşdirmə BƏB-in iki xarakterik cəhətini özündə əks etdirir və deməli, onun formalarından biridir.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsi üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir:

1. Kooperasiyanın mürəkkəb formaları – sənaye birlikləri və ya transmilli şirkətlərdən fərqli olaraq kooperativləşdirmədə istehsal əlaqələri müxtəlif mülkiyyətçilər arasında baş verir. Bu, beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsinin ən əsas xarakterik xüsusiyyətidir.

2. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsinin vacib xüsusiyyətlərindən biri də onun ilkin müqavilə xarakteri daşmasıdır. Kooperativləşdirmədə maraqlı olan müstəqil subyektlər – müxtəlif ölkələrin firma və müəssisələri – birgə istehsal prosesinin şərtlərini müqavilə əsasında razılaşdırırlar.

3. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsi kooperasiya ilə yanaşı adi ticarətdən də fərqlənir. Əmtəələrlə, xidmətlərlə, elmi-texniki biliklərlə beynəlxalq ticarət zamanı yalnız dəyər formasının dəyişilməsi baş verir və hər bir partnyor müəyyən istehsal funksiyalarını müstəqil olaraq yerinə yetirir. Kooperativləşdirmə zamanı isə partnyorların münasibətləri özünü bilavasitə istehsal prosesində əks etdirir. Kooperativləşdirmə üçün ticarətə nisbətən daha intensiv əməkdaşlıq xarakterikdir. Tərəflərin fəaliyyəti qarşılıqlı asılı xarakter daşıyır və onlar müəyyən təsərrüfat məqsədinin əldə edilməsinə yönəlmiş birgə fəaliyyəti həyata keçirirlər.

4. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsinin digər bir xüsusiyyəti bu zaman müəssisələr arasında qurulan istehsal əlaqələri uzunmüddətli xarakter kəsb etməsindən ibarətdir. Birdəfəlik olan beynəlxalq ticarətdən fərqli olaraq kooperativləşdirmə münasibətləri uzun dövr üçün nəzərdə tutulur.

5. Nəhayət, beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsinin fərqləndirici xüsusiyyəti özünü həmçinin, onun bəzən kompleks xarakter daşımada göstərir. Yəni, kooperativləşdirmə istehsal prosesi ilə yanaşı, elmi-tədqiqat işlərini, istehsala xidmət edən satış fəaliyyətini də əhatə edir.

Avropada və eyni zamanda dünya ölkələrində yaradılan kooperativ təşkilatların fəaliyyətlərində də prioritet təşkil edərək müvafiq təsisatlandırmanın daha da vüsətlənməsinə səbəb oldu. 1852-ci ildə İngiltərədə ilk dəfə olaraq kooperasiya haqqında qanun qəbul edildi. Bunun nəticəsində ölkədə ilk xidmət kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başladı, dünyada ilk mənzil kooperasiyasının əsası qoyuldu. Sonradan ölkənin Mançester şəhərində kooperativlərin təşkilati mərkəzi olan kooperativlər ittifaqı da yaradıldı. Fransada ilk kooperativ cəmiyyət 1848-ci ildə Leon şəhərində fəhlə birlikləri adı altında yaradılmışdı. Həmin kooperativ bilavasitə istehlak cəmiyyəti formasında çıxış edirdi. Fransada istehlakçıların kooperativ hərəkəti 1867-ci ildə qəbul edilmiş kooperasiya haqqında qanunla daha da gücləndi. 1885-ci ildə ölkədə kooperativlər ittifaqı da yaradıldı və sonralar həmin kooperativ ittifaq istehlak cəmiyyətlərinin milli federasiyası adlandırıldı. 1913-cü ildə isə adı çəkilən kooperativlər Fransada topdansatış tədarükçülərinin vahid cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlara istinadən, Fransa da müəyyən dərəcədə istehlak kooperativlərinin ilkin vətəni olaraq qəbul edilməlidir. İtaliyanı da kooperativlərin klassik yaranış məkanlarından hesab etmək olar. Burada 1864-cü ildə ilk istehlak kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bununla belə, bu ölkədə kooperativlər yaranana qədər xüsusi ticarət müəssisələri ilə mübarizə aparmaq məqsədilə belə təsisatlanmaya yaxın olan qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri də mövcud olmuşdur. Spesifikliyi ilə fərqlənən İtaliya kooperativlərinə müəyyən məxsusi cəhətlər də xasdır. Belə ki, həmin dövrlərdə fəaliyyət göstərən ölkə kooperativlərində bu və ya digər məhsullar

orta bazar qiymətindən aşağı qiymətə kreditlə reallaşdırılırdı. Sonralar ölkədə kooperativ təsisatlandırmalar daha da genişləndirildi və 1886-cı ildə İtaliyada milli kooperativ liqası təşkil edildi. Həmin liqa əvvəllər topdansatış tədarük cəmiyyətləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Almaniyada kooperativlərin yaradılması ilk növbədə un, kartof və digər ərzaq məhsullarının əldə edilməsi və tədarükü istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərlə müşayiət olunmuşdu. İlk formal kooperativ kimi 1854-cü ildə Leypsiq şəhərində fəhlə və mədən sənayeçilərinin təsis etdiyi istehlak cəmiyyətlərini göstərmək olar. 1859-cu ildə ölkədə mədən və təsərrüfat cəmiyyətlərinin ittifaqı formalaşdırıldı. İttifaqa ilk növbədə istehlak cəmiyyətləri daxil edildi. Uzun illər keçdikdən sonra həmin istehlak cəmiyyətlərinin bazası əsasında topdantədarükçülər cəmiyyəti yaradıldı. 1869-cu ildə isə ölkədə ilk kredit kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bundan sonra isə, maddi-texniki təchizat, satış kooperativləri və digər kooperativ formalar genişlənərək inkişaf etdi. XIX əsrin ortalarında Avropanın digər bir ölkəsi Belçikada da istehlak kooperativlərinin təşəkkül tapmışdı. Artıq həmən əsrin 80-ci illərində ölkədə bu hərəkət daha geniş tətbiqini tapdı. Bu illərdə Gent şəhərində kooperativ hərəkətinin ölkə üçün spesifik olan istiqaməti formalaşdırıldı ki, bu da Gent şəhərinin adı ilə bağlı olaraq Gent istiqaməti kimi xarakterizə edildi.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsi özünün inkişaf etmiş formalarında müxtəlif əməkdaşlıq sferalarını əhatə edir:

1) İstehsal-texnoloji əməkdaşlığa aiddir: a) lisenziyaların ötürülməsi və mülkiyyət hüquqlarının istifadəsi; b) layihə-konstruktor sənədlərinin, texnoloji proseslərin, məhsulun texniki səviyyəsinin və keyfiyyətinin, tikinti və quraşdırma işlərinin işlənməsi və razılaşdırılması; c) istehsalın idarə edilməsinin, standartlaşdırmanın, unifikasiyanın, sertifikatlaşdırmanın, istehsal proqramlarının bölgüsünün təkmilləşdirilməsi;

2) Kooperasiya olunmuş məhsulların satışı ilə əlaqədar ticarət-iqtisadi proseslər, yəni, qarşılıqlı əlaqəli məhsulun kooperantlar və bir sıra üçüncü şəxslər arasında reallaşdırılması;

3) Texnikaya satışdan sonra xidmətin göstərilməsi.

Əlaqələrinin qurulması zamanı əsasən üç metoddan istifadə edilir:

- 1) birgə proqramların həyata keçirilməsi;
- 2) müqavilə əsasında ixtisaslaşma;
- 3) birgə müəssisələrin yaradılması.

Birgə proqramların həyata keçirilməsi iki əsas formada reallaşdırılır: istehsalın ardıcıl kooperativləşdirilməsi və birgə istehsal.

İstehsalın ardıcıl kooperativləşdirilməsi sifarişçinin istəyinə əsasən icraçı tərəfindən müəyyən işin görülməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün tərəflər arasında xüsusi müqavilə imzalanır. Müqavilə ixtisaslaşması istehsal kooperativləşdirilməsinin iştirakçıları arasında istehsal proqramlarının bölgüsünü nəzərdə tutur. Razılığa gələn tərəflər istehsalın bir-birlərini təkrarlayan proseslərini aradan qaldırmağa, həmçinin öz aralarında birbaşa rəqabətə yol verməməyə səy göstərirlər.

Birgə müəssisələr bütün dünyada geniş yayılmış inteqrasiya olunmuş kooperasiyadır. Bu cür təşkilati forma zamanı müxtəlif, qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmış məqsədlərin reallaşdırılması üçün bir neçə iştirakçının resursları birləşdirilir.

Kooperativləşdirməni onda iştirak edən subyektlərin sayına görə təsnifləşdikdə iki növ–ikitərəfli (əlaqələrdə iki müəssisə iştirak edir) və çoxtərəfli (kooperativləşdirmə bir neçə müəssisə arasında baş verir) növlər ortaya çıxır.

Beynəlxalq ikitərəfli və ya çoxtərəfli kooperativləşdirmədə iştirak edən təsərrüfat subyektləri bir-birlərini bir, iki və ya bir neçə növ məhsul və ya onun komponentləri ilə təchiz edə bilərlər ki, bu da onun obyektlərin sayına görə də təsnifləşdirilməsinə imkan verir. Bir aralıq predmetinin reallaşdırıldığı təqdirdə bu növü birpredmetli kooperativləşdirmə adlandırmaq olar. Əlaqələr bir neçə predmeti əhatə etdikdə isə söhbət çoxtərəfli kooperativləşdirmədən gedir.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsi növlərinin təsnifi Cədvəl 2.1.1-də verilmişdir.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsi növlərinin əsas əlamətlərinə görə təsnifi

Təsnifat əlamətləri	Növləri
<i>1. Subyektlərin sayına görə</i>	1.1. İkitərəfli 1.2. Çoxtərəfli
<i>2. Obyektlərin sayına görə</i>	2.1. Birpredmetli 2.2. Çoxpredmetli
<i>3. Əlaqələrin sahəvi strukturuna görə</i>	Sahədaxili Sahələrarası sənayedə kənd təsərrüfatında müxtəlif obyektlərin layihələşdirilməsi və tikintisi sahəsində nəqliyyat və rabitə sahəsində ticarət sahəsində
<i>4. Fəaliyyət növünə görə</i>	Sənaye və kənd təsərrüfatı arasında Sənaye və tikinti arasında
<i>5. Ərazi əhatəsinə görə</i>	Regional Refionlararası Qitələrarası

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsində iştirak edən müəssisələrin hansı sahə və altsahələrə aid olmasından asılı olaraq onun sahədaxili və sahələrarası növlərini də fərqləndirmək olar.

Kooperativləşdirmə istehsalın müxtəlif növlərinə aid olan sahələr arasında baş verirsə onu sahələrarası deyil, növlərəarası adlandırmaq olar. Növlərəarası kooperativləşdirmə isə özünü sənaye və kənd təsərrüfatı, həmçinin sənaye və tikinti arasında olan əlaqələrdə göstərir.

Aqrar kooperativlərin inkişafı sahəsində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti BMT müntəzəm olaraq dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyəti və aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı hesabatlarında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin “Oxfam” Böyük Britaniyanın Azərbaycan Proqramı Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir. Aqrar sferada kooperasiyanın ən sürətli inkişaf dövrü 1960-

2000-ci illərə təsadüf edib və artıq ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında dünyanın 47 ölkəsində 180 milyon nəfər fərdi üzvə malik 330 mindən artıq kənd təsərrüfatı kooperativi fəaliyyət göstərib. Lakin BMT-dən fərqli olaraq bir sıra beynəlxalq təşkilatlar nəinki aqrar kooperativlərin fəaliyyətini izləyir, eyni zamanda həmin təsisatların inkişafını bilavasitə dəstəkləyir.

1946-cı ildən Beynəlxalq Kooperativlər Alyansı BMT yanında konsultativ qurum statusu alıb. Hazırda bu təşkilat BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının, həmçinin BMT yanında “Kooperativlərin inkişafına yardım üzrə Komitə”nin fəaliyyətində “ali konsultativ status”la iştirak edir. Alyansın əsas məqsədi dünyada kooperativ sektorun inkişafını stimullaşdırmaq, kooperativ müəssisələrin müxtəlif bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün dəstək mexanizmlərinin işlənməsinə hərtərəfli yardım göstərməkdir.

Kooperativləşdirmənin növlərinə ərazi əhatəsi prinsipindən yanaşdıqda onun regional, regionlararası və qitələrarası növlərini ayırmaq olar.

Bu cür təsnifləşdirmə göstərir ki, beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsini BƏB-in təkçə sahədaxili formasına aid etmək olmaz. Əlbəttə, kooperativləşdirmədən bir sahə daxilində geniş surətdə istifadə edilir, lakin o müxtəlif sahələrə və istehsal növlərinə aid olan müəssisələr arasında da baş verir. Deməli, beynəlxalq istehsal kooperativləşdirilməsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu, BƏB-in sahədaxili, sahələrarası və növlərarası formaları əsasında reallaşdırılan orjinal bir formadır.

Əvvəllər dövlət müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən sektor sonradan kooperativ sektora çevrilmişdir ki, bu da nəticə etibarilə məhsul istehsalının həcmnin kəskin şəkildə artımına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, bu proseslər iqtisadiyyatın kooperativ sektorunda məhsul istehsalına xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin artımı və məhsulun satış qiymətlərinin yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Məhsulun satış qiymətlərinin liberallaşdırılması və azad bazar qiymətlərinə keçid bu sektorda da məhsulun satış qiymətlərinin yüksəlməsinə gətirmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, keçmiş sovet praktikasında qiymətlər özünü iki səviyyədə göstərmişdir. Bunlardan biri

kooperativ, ikincisi isə dövlət sektoru ilə bilavasitə bağlı idi. Dövlət sektorunda qiymətlər əsasən fiksasiya olunmuş formada müəyyənləşdirilirdi, kooperativ sektorda isə qiymətlər nisbətən ağır bazar qiymətlərinə yaxın hesab olunurdu. Materialların təhlilindən məlum olur ki, həmin dövr üçün mövcud olan inzibati buxovlar kooperativ münasibətlərin bu və ya digər formada məhdudlaşmasına xidmət edirdi. Daha çox ideoloji cəhətdən kooperativ fəaliyyətini gizli təsərrüfatçılıq subyekti kimi xarakterizə etməyə çalışırdılar və icarə münasibətlərini daha şəffaf təsərrüfatçılıq sistemi kimi xarakterizə edirdilər.

2.2.Beynəlxalq kooperativ təsərrüfatlarının fəaliyyət prinsiplərinin həyata keçirilməsi yolları

Dərinləşən qloballaşma və bazar münasibətlərinin genişlənməsi şəraitində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi getdikcə daha çox aktualıq kəsb edir. Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasəti iqtisadiyyatın keyfiyyət amillərinə meyilin artması, təsərrüfatın intensiv metodlarına keçirilməsi, dinamik inkişafın təmin edilməsi və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bütün ehtiyat və imkanlardan lazımınca istifadə edilməsini tələb edir. Səmərəlilik metodları adətən istehsal münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Bazara keçid şəraitində istehsalın səmərəliliyi ölkə iqtisadiyyatının funksiyasının mühüm nəticəsidir. Mövcud resurslar əsasında ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ictimai məhsulun artması və əhalinin rifahının yaxşılaşması ilə izah olunur. Ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəliş kursu müəyyən göstəricilərdə öz əksini tapmışdır. Həmin göstəricilər aşağıdakılardır: ümumi daxili məhsulun məsrəflərə və istehsal resurslarına olan nisbəti; milli gəlirin məsrəflərə və resurslara olan nisbəti. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində iqtisadi və sosial səmərəliliyin nisbətinin harmonik şəkildə təmin edilməsi qloballaşma şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı sahələrin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəlilik göstəriciləri və onun meyarları həmin sahələrin yerinə yetirdikləri spesifik vəzifələrdən irəli gəlir. Ölkənin

iqtisadiyyatının dinamik inkişafı bir sıra sahələrlə yanaşı, istehlak kooperasiyasının inkişafından, eləcə də, bu sahədə fəaliyyət göstərən kooperativ ticarət təşkilatlarının fəaliyyətindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, mal mübadiləsi sferasında malların reallaşması prosesi baş verir ki, bunun nəticəsində həmin malların istehsalı üçün sərf edilmiş əmək və digər məsrəflər maddi cəhətdən ödənilir. Malların dövriyyə sürəti geniş təkrar prosesin başa çatma vaxtına bilavasitə təsir göstərir. Ticarətin fəaliyyətində bilavasitə istehsal sahəsinin və mübadilə sferasının məsrəfinin səmərəliliyi öz əksini tapır. Müasir dövrdə istehlak kooperasiyasının və kooperativ ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun işinin qiymətləndirilməsi daha aktual problemə çevrilir.

Kooperasiyaya dair elmi əsərlərdə müəlliflər kooperativlərin təsnifatı barədə müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Məsələn, M.L.Xeysin kooperativləri təsnif edərkən istifadə olunmasını təklif etdiyi prinsipə görə payçılar kooperativi istehlakçı, istehsalçı kimi yaradır, ya da əmək və kapitalı birləşdirməklə öz təsərrüfatlarını yaratmağa çalışırlar. Başqa sözlə desək, həmin metodikaya görə ötən əsrin əvvəlində kooperativlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmalı idi:

- ev təsərrüfatlarının şəraitinin yaxşılaşdırılması kooperativləri;
- istehsal və satış şəraitinin yaxşılaşdırılması kooperativləri;
- müstəqil istehsal üçün kooperativlər.

M.I.Tuqan-Baranovski istehsal sahəsində və mübadilə sahəsində kooperativləri fərqləndirirdi.

K.A.Pajitnov kooperativləri belə qruplaşdırırdı:

- işçi qüvvəsi satan kooperativlər;
- istehlak kooperativləri ;
- istehsalçıların kooperativləri.

Bu halda işçi qüvvəsi satan kooperativlərə həmkarlar ittifaqları, əmək artelləri, istehlak kooperativlərinə istehlak kooperativləri və tikinti ortaqlıqları aid edilirdi. İstehsal kooperativləri daha geniş fəaliyyət sahəsinə aid birləşmələri əhatə edir. Belə ki, bu yanaşmada həmin kooperativlər kredit və tədarük birlikləri, sığorta ortaqlıqları, satış birlikləri, yardımçı işlərdə birgə fəaliyyət üçün yaradılmış

ortaqlıqları əhatə edirdi. Fəaliyyətin mahiyyəti və istiqamətinə görə kooperativlərin təsnifatı istehsal, satış, xidmət, istehlak əlamətləri üzrə ayrı-ayrılıqda və çoxfunksiyalılıq meyarı üzrə aparıla bilər. Bu halda maddi istehsalla məşğul olan kooperativlər ayrılıqda baxılırsa, istehlak kooperativləri: alqı-satqı, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, mədəni dəyərlərin istifadəsi kimi fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən iqtisadi əlaqələr sistemində onlara xidmət edən və onların mənafeələrini qoruyan kooperativ birliklər yaradılması həm istehsalat problemlərini, həm də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehsal və sosial infrastrukturun qorunub saxlanması, ərzaq bazarının sabitləşməsi ilə əlaqədar sosial problemləri uğurla həll etməyə imkan verir. Fəaliyyət istiqamətləri aşkar ifadə edilməyən kooperativlər müvafiq mənbələrdə çoxfunksiyalı kooperativlər kimi təqdim olunur. Beynəlxalq kooperativlər öz fəaliyyət sahəsini genişləndirmək, göstərdikləri xidmət növlərinin sayını artırmaq hüququna malikdir. Bu halda kooperativlərin profilini dəyişmək imkanları nəzərdə tutulur. Kooperativlər forma etibarlı ilə sadə, keçid və mürəkkəb kooperativ növlərinə bölünə bilər. Sadə forma elə kooperativləri əhatə edir ki, onların mülkiyyətində, sərəncamında və istifadəsində pul vəsaitləri, əmtəələr və başqa qiymətliyə vardır 83 və payçılar əlavə dividendlər şəklində gəlir, güzəştli kredit və s. imtiyazlar əldə edirlər. Bu halda payçıların əsas gəlirinin kooperativdən kənarında yaranması nadir hal deyildir. Keçid formalı kooperativlər çoxsahəli və çoxməqsədli olur. Onlarda mülkiyyətin ictimailəşmə səviyyəsi praktiki olaraq sadə formalı kooperativlərdəki kimidir. Lakin payçıların istifadə etdikləri xidmətlərin tərkibi xeyli zəngindir. Mürəkkəb kooperativlərə aid olan istehsal kooperativlərində əsas istehsal vasitələri maşınlar, avadanlıq, mal-qara, torpaq və başqa dəyərlər ictimailəşir və kooperativin üzvlərinin əsas gəliri məhz onlardan yaranır. Kooperativlər vətəndaşlar tərəfindən məhsulların istehsalı, emalı və satışı ilə bağlı, eləcə də qanunla qadağan edilməmiş başqa fəaliyyət ilə birgə məşğul olmaq üçün könüllülük əsasında, pul vəsaitləri, torpaq sahələri, torpaq və əmlak payları və vətəndaşların başqa əmlakı şəklində payçılıq haqlarının və vətəndaşların

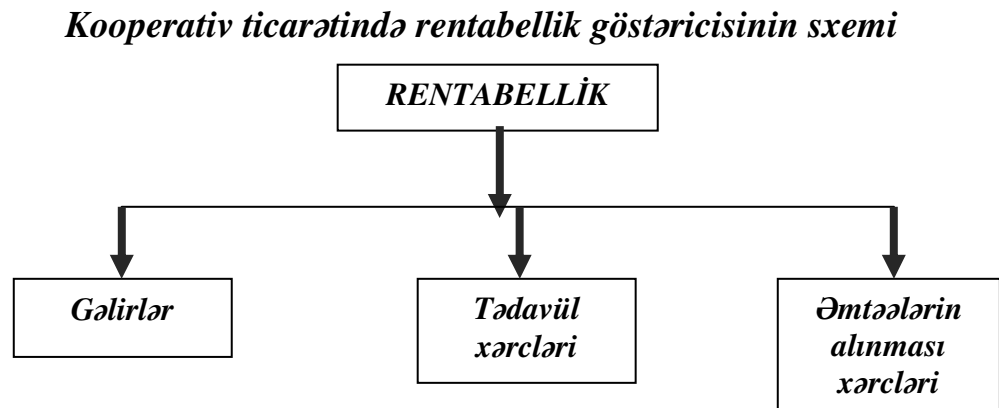
başqa əmlakının könüllü şəkildə birləşdirilməsi və onların kooperativin pay fonduna verilməsi yolu ilə yaradılır. Kooperativ təsərrüfat təsərrüfat rəhbərləri tərəfindən könüllülük əsasında torpağın becərilməsi, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bağlı birgə fəaliyyət üçün və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə əlaqədar və üzvlərin əməkdə şəxsi iştirakına və onların əmlak payı kimi üzvlük haqlarının birləşdirilməsinə əsaslanan başqa fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün yaradıla bilər.

Hazırda beynəlxalq kooperativ ticarətinin iqtisadi səmərəliliyini tam xarakterizə edəcək vahid ölçü meyarı yoxdur. Odur ki, bu sahənin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün bir yox, bir neçə göstəricilər sistemindən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki ticarət fəaliyyəti bir-birini şərtləndirən, mürəkkəb asılılıq təşkil edən proseslərlə bağlıdır. Bu mülahizələrlə əlaqədar ticarətin və xüsusən də, kooperativ ticarətin səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi əhalinin tədiyə qabiliyyətinin ödənilməsinin pərakəndə mal dövriyyəsi ilə əhatə olunmasıdır. Bu göstərici vasitəsi ilə əhalinin mal alışы fondlarını reallaşdırmaq olar. Həmin göstərici barədə informasiya, tələb və təklif balansы əsasında müəyyən edilə bilər. Müasir tələblərə görə ticarətin qarşısında duran vəzifə təkcə malların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasından ibarət deyil. Az məsrəflərlə rəşional istehlakın təmin edilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət sektorunun qarşısında duran əsas vəzifələrindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər malların dövr etməsi sürətlənərsə, onda mal ehtiyatlarının saxlanmasıна yönəldilən dövriyyə vəsaiti ticarətdən azad oluna bilər və ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə yönələ bilər. Bu da ticarətin bir sahə kimi xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli olması deməkdir. Elmi-texniki tərəqqi mal dövriyyəsinin artmasına az işçi qüvvəsi ilə yüksək dövriyyə göstəricilərinə nail olunmasına təsir edir. Ticarət fəaliyyətinin faydalılığının artması ticarət proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması prosesi ilə sıx əlaqədardır. Bu işdə tətbiq olunan mütərəqqi iş formalarından qablaşdırılmış malların ticarətinin artırılmasıна qeyd etmək lazımdır, bütün bunlar əmək haqqı fonduna qənaət edilməsinin və ölkədə əmək resurslarından rəşional qaydada istifadə etməyin başlıca şərtidir. Mühüm

göstəricilərdən biri də əhaliyə xidmətin keyfiyyəti göstəricisidir. Sözsüz ki, bu göstərici ticarətin spesifik vəzifələrinin icrası ilə bilavasitə bağlıdır və ticarətin mədəni xidmət səviyyəsini əks etdirməklə aşağıdakı məsələləri şərtləndirir: əhaliyə tələbatına görə geniş çeşiddə daimi mövcud olan malların satılması; istehlakçılara müxtəlif formada göstərilən pullu xidmətlər; regionların və yaşayış məntəqələrinin ticarət şəbəkəsi ilə təmin edilmə səviyyəsi; əlverişli metodlar və mütərəqqi üsullarla ticarət xidmətinin göstərilməsi; mal alışı üçün az vaxt sərf edilməsi; malların reklamı və s. Həmin göstəricilər bilavasitə topdansatış ticarətinin fəaliyyətindən də asılıdır. Yüksək ticarət xidməti əhalinin mal alışı üçün sərf etdiyi vaxta qənaət mənbəyidir. İstehlak məsrəflərinin ixtisar edilməsi əməkçilərin asudə vaxtının artması üçün şərait yaradır, bu da məlum olduğu kimi, sosial inkişafın əsas vasitələrindən biridir. Bu məsrəflərin azalması ticarətin səmərəliliyinin bir meyarı kimi qəbul edilə bilər. Asudə vaxtın rəasional qaydada istifadə edilməsi insan sağlamlığı üçün başlıca şərt olmaqla yanaşı, növbəti iş günü üçün insanların özünü işə hazırlaması, onların təkrar istehsal kimi başa düşülməlidir. Bu sahədə əsas istiqamət ticarətdə özünə xidmət üsulundan geniş istifadədir. Ticarətə elmin və texnikanın yeni nailiyyətlərini hərtərəfli etmək vacib şərtədir, istehlaka daha yaxşı hazır olan malların satışını təşkil etməkdən ibarətdir. Bu səmərəlilik göstəricilərinin ticarətdə tətbiqi hələ çətinliklərlə rastlaşır, çünki bəzi xidmət göstəricilərinin meyarı hələ də müəyyənləşdirilməmişdir. İstehsal kooperasiyasında və kooperativ ticarətdə mənfəət və rentabellik kimi iqtisadi səmərəliliyin göstəricilərinin əhəmiyyəti böyükdür. Ticarətdə mənfəətin müəyyən edilməsi ümumi gəlirdən məsrəfləri çıxmaqla yerinə yetirilir. Mənfəət ticarətin fasiləsiz və dolğun 130 fəaliyyəti üçün əsas iqtisadi göstəricidir. Mənfəət başqa sahələrdə olduğu kimi təsərrüfat hesablı göstəricidir. Burada iqtisadi səmərəlilik özünü tam şəkildə əks etdirir. Təsərrüfat hesabının həyata keçirilməsi şəraitində ticarət fəaliyyətinin qənaətçilik göstəricisidir. O ticarətin son və maliyyə göstəricisidir. İqtisadi həvəsləndirmə fondunun fond yaradıcısı göstəricilərindəndir. Elə buna görə də, istehlak kooperasiyasının və kooperativ ticarətinin qarşısında duran başlıca vəzifə təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliyyətinin yüksəldilməsi üçün daimi

ehtiyatlar axtarılmasından ibarətdir. Rentabellik ticarət mənfəətinin nisbi göstəricisidir. Mənfəətin əsas və dövriyyə fondlarına və bütün məsrəflərə nisbətini göstərir. İstehlak kooperasiyası və kooperativ ticarətin təsərrüfat fəaliyyətinin başlıca səmərəlilik göstəricisi rentabelliği əks etdirən struktur quruluş sxem II.1-də əksini tapmışdır:

Sxem 2.2

Müasir dövrdə səmərəliliyin üç forması mövcuddur. Bunlar ümumi iqtisadi səmərəlilik, sosial-iqtisadi səmərəlilik və sosial səmərəlilikdir. Ümumi iqtisadi səmərəlilik - istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu səmərəlilik formasının meyarı ümdə resurslar hesabına istehsal nailiyyətlərinin maksimum artmasıdır. Sosial-iqtisadi səmərəlilik fərdi və ictimai tələbatın ödənilməsi prosesində mövcud ictimai istehsal prosesləri şəraitində bilavasitə istehsal qüvvələrinin inkişafı səviyyəsinə əsaslanır. Sosial səmərəlilik - sosial-iqtisadi səmərəliliyin bir hissəsidir və cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzinin formalaşmasında əsaslı surətdə təsir göstərən tədbirlərin vasitəsilə müəyyən edilir. Bu səmərəlilik formasının başlıca meyarı sosial xarakterli tələbatın insanların maddi və mədəni tələbatına daxil etməklə, onların ödənilməsi üçün yönəlmiş resurslar nisbətini təyin edilməsidir. İqtisadi və sosial səmərəliliyin yüksəlməsi yalnız iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi nəticəsində mövcud ola bilər. Fondverimi, əmək məhsuldarlığı göstəricilərindən fərqli olaraq, səmərəlilik göstəricisi nəticəvi xarakterli kateqoriya kimi çıxış edir. Elə buna görə də iqtisadi səmərəlilik göstəricisi təkrar istehsal kateqoriyasıdır. Çünki məhsulun təkrar

istehsalının bütün mərhələlərində rastlaşılır. İstehlak kooperasiyasının hər bir fəaliyyət sahəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi müəyyən meyar əsasında həyata keçirilir. Bu meyar xalq təsərrüfatının faydalılığı meyarının təkmilləşdirilməsi əsasında yaradılır. Ticarətin səmərəliliyi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: ümumi xalq təsərrüfatının səmərəliliyinin meyarı ilə reallaşdırılmış ticarətin spesifik funksiyaları tələblərini xarakterizə etməyi bilsin; optimal planlaşdırma aləti kimi ictimai inkişafın sosial-iqtisadi əlaqələrini əks etdirsən; kollektivlərin və onların ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyət sahələrinin yüksək göstəricilərə istiqamətlənməsi, bütün resurslardan rəşional qaydada istifadə edilməsi qənaət rejiminin güclənməsi və artırılmasına yönəldilməlidir. İntensivləşmə və effektivlik biri digərini şərtləndirən və tamamlayan geniş təkrar istehsalın iqtisadi və sosial kateqoriyalarıdır. Belə ki, effektivlik, daha doğrusu effektivliyin yüksəlməsi intensivləşmənin nəticəsi kimi özünü təzahür edir. Effektivlik və intensivləşmə müxtəlif kateqoriyalar olduqları üçün və onların lazımınca fərqlənməsi ayrılıqda təsdiq olunmalıdır. Müasir şəraitdə ticarət vasitəsilə əhalinin istehlak mallarına olan tələbinin daha dolğun ödənilməsi, ticarətin əsas göstəricisi mal dövriyyəsi həcmnin artırılması, strukturunun yaxşılaşdırılması, onun texniki bazasının gücləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tədavül dairəsində tətbiqi, ticarətin yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi və s. məsələlər bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu məsələlərin kompleks həcmi ticarət potensialının artırılmasının zəruri şərtidir. Ticarət potensialı dedikdə, müəyyən tarixi dövrdə əhalinin istehlak və gündəlik tələbat mallarına olan tələbatını daha dolğun ödəmək məqsədilə zaman və məkan amilləri nəzərdə tutulmaqla alıcının tələbatının dəyişilməsi istiqamətlərinə uyğun surətdə satışa kəmiyyət və keyfiyyətə kifayət qədər mal çeşidi çıxarmaq və onu yüksək ticarət xidməti şəraitində realizə etmək imkanlarının məcmusu başa düşülür. İstehlak kooperasiyasının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində tədavül xərcləri də önəmli rol oynayır. Tədavül xərcləri malların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasına qədər pul formasında ifadə olunmuş ictimai əmək məsrəflərinin

məcmusunu özündə əks etdirir. Başqa sözlə, tədavül xərcləri malların istehlakçıdan istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar olan əmək məsrəflərinin pulla ifadəsidir.

Ümumiyyətlə götürdükdə, XIX əsrin ortalarından etibarən istehlak kooperativləri bütün Avropa ölkələrinin əksəriyyətində geniş şəkildə yaradılmışdı. Bununla belə, beynəlxalq kooperasiya ilə bağlı əldə edilən çoxsaylı materialların təhlilinə əsasən qeyd olunmalıdır ki, mərkəzi Avropanın digər ölkələrində də kooperativ sistemlər təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Lakin bir sıra ölkələrdə, xüsusən də Macarıstanda, Çexiyada və Slovakiyada müvafiq kəndli təsərrüfatlarının yayılması təcrübəsi o qədər də uzun müddətli olmamış və burada kooperativ münasibətlərin inkişafı nisbi məhdud xarakter daşımışdır. Rəqabət qabiliyyətli kəndli təsərrüfatlarının, o cümlədən istehlak kooperativlərinin formalaşması Bolqarıstan və Rumıniyada da kifayət qədər çətinliklərlə üzləşmişdir ki, bu da həmin təsisatların inkişafında məhdudiyyətlərə səbəb olmuşdur. XIX əsrin ortalarında Avropa ilə yanaşı digər ölkələrdə də kooperativ hərəkatı vüsətlənmişdir. ABŞ-da ilk istehlak cəmiyyətləri XIX əsrin 40-cı illərinin sonlarında meydana gəlmişdi. Bu zaman kooperativlər əsas etibarilə tədarükçü klublar adı altında formalaşmağa başlamışlar. Həmin dövrdə ABŞ-da ölkə kooperasiyasının inkişafının başlıca mərkəzi kimi kooperativ liqası fəaliyyət göstərirdi. Beynəlxalq kooperativlər Çində də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla inkişaf etmişlər. Belə ki, Çinin əksər şəhərlərində və kəndlərində kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin bilavasitə əmtəə iqtisadiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarına tabe etdirilməsi baş vermişdir.

Beynəlxalq kooperativ təsisatlandırmanın təşəkkülü və inkişafı sferasında Rusiyanın da məxsusi yeri vardır. Vurğulandığı kimi, bu ölkə həm də beynəlxalq kooperasiya sistemində nəzəri və elmi ümümləşdirmələrin önündə addımlamış və indi də özünün bu sahədəki elmi-empirik bazası ilə irəliləməkdədir.

Sovetlər İttifaqında kooperativ hərəkat qeyd olunduğu kimi, məşhur yenidənqurma mərhələsində növbəti inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Bir sıra çevik iqtisadi fəal insanlar təşəbbüslərini genişləndirərək, hətta mədən kooperasiyasının belə dirçəldilməsinə nail olmuşlar. Bütün bu hadisələrin normativhüquqi

reqlamentasiyasını 1988-ci ildə qəbul edilmiş “Kooperasiya qanunu” təmin etmişdi. Bu fəaliyyət strukturunun genişlənməsi qeyri-dövlət sektorunun yaranışına istiqamətlənirdi. Sənaye, tikinti, ictimai iaşə, məişət-kommunal sferasında və iqtisadiyyatın digər sektorlarında təsisatlanan bu kooperativlər əslində mahiyyətə şəxsi sahibkarlıq xarakteri daşıyaraq bazar iqtisadiyyatına keçidin indikatorlarını əks etdirirdilər. Belə uğurlu meyil tezliklə bir sıra kooperatorların sürətlə varlanmasına səbəb oldu. Eyni istehsal funksiyalarını yerinə yetirərək bir sıra istiqamətlərdə dövlət sektorundan da çox üstünlük qazanan bu fəaliyyət əhalinin müəyyən hissəsi tərəfindən neqativ qarşılamaqda idi. Neqativliyin mühüm amili rolunu həmin kooperativlərin kooperasiya prinsiplərini dolğun əks etdirməməsi ifadə edirdi və bu təzahür şəxsi biznesin ictimai qavranılmasına məhdudiyyətlər gətirirdi. Buna baxmayaraq, sayı 300 mini aşaraq yeni dövriyyə yığan bu kooperativ hərəkatı böyük bir məkanda kooperasiyanın inkişafının yeni təşəkkül məqamı kimi qiymətləndirilməlidir. XIX əsrin sonlarında kooperativ sistemin mükəmmələşməsi prosesi nəticəsində kooperasiya daha da fundamentallaşaraq, özünün regional və beynəlxalq təsisatlarını yaratmağa qədəm qoydu.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı “kooperativ” anlayışını belə müəyyən edir: “Kooperativlər məhdud resurslara malik insanların özlərinin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün muxtar və demokratik idarəetmə formalaşdırmaqla birləşdikləri assosiasiyalardır” . Müxtəlif araşdırmalarda kooperasiya 2 nöqtəyindən nəzərdən şərh olunur:

1) Kooperasiya cəmiyyətdə formalaşan hərəkat hesab olunur. Bu yanaşmaya görə, kooperasiyanın yayıldığı şəraitdə kollektiv maraq dominantlıq təşkil edir. Bununla belə, insanları onların ortaq maraqları birgə fəaliyyətə sövq etsə də, kollektiv mənafe onların şəxsi maraqlarının qorunmasına qətiyyətlə mane olmur;

2) Başqa bir yanaşmaya görə isə kooperasiya təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi formasıdır. Özəl və dövlət sektoru kimi kooperativlər müstəqil sektoru təmsil edir.

Mülkiyyətin bu forması müəssisənin (şirkətin) bilavasitə kollektivə məxsus olmasını ehtiva edir. Kooperativlər özünün rəqabət qabiliyyətliliyi sayəsində iri sahibkarların iştirakı olmadan effektiv kənd təsərrüfatı istehsalını təşkil etmək gücündə olan yeganə təsərrüfatçılıq forması hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kooperativ təsərrüfatçılığın bütövlükdə iqtisadiyyatda əhəmiyyətli payı olmasa da, kənd təsərrüfatı sektorunda bu mülkiyyət növü həlledici rola malikdir. Elə buna görədir ki, ayrı-ayrı tədqiqatlarda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Aqrar kooperativlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, tədarükünün və satışının təşkili, bu sektora müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə vətəndaşların könüllü birləşərək yaratdıqları müəssisələrdir. Kooperasiya münasibətlərinin formasından asılı olaraq hazırda dünyada kənd təsərrüfatı kooperativlərinin 2 forması geniş yayılıb.

1. Üfüqi kooperasiya münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları istehsal mərhələsində (yalnız bir pillədə) birləşir və istehsal kooperativləri yaradır.

2. Şaquli münasibətlər qurulduğu halda isə istehsalçılar kooperativ müəssisə çərçivəsində aqrar-sənaye istehsalının müxtəlif mərhələlərində (emal, tədarük-satış, kredit, texniki təchizat xidmətləri yaratmaqla) birləşərək istehlak kooperativləri yaradırlar. Sonunculara bəzən xidmət və ya istehsalçı kooperativləri də deyilir. Üfüqi kooperasiya sahədaxili münasibətlərə əsaslanır, eyni məhsulun istehsalı ilə məşğul olan istehsalçıların ortaq fəaliyyəti kimi meydana çıxır. Şaquli kooperasiya münasibətləri isə sahələrarası əməkdaşlıq formasıdır. Bu halda aqrar-sənaye kompleksinin fərqli istehsal sahələri bir-birilə kooperasiya əlaqələri qururlar. Aqrar istehsal kooperativləri – kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının vahid müəssisə çərçivəsində təşkili məqsədilə vətəndaşlar tərəfindən yaradılan kommersiya təşkilatıdır. Bu halda kooperativin iştirakçıları özlərinin əmlakının və ya pul vəsaitlərinin müəyyən hissəsini birləşdirərək pay fondu yaradırlar. Müəssisənin gəlirləri üzvlərin pay fonduna qoyuluşlarının nisbətinə uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Ədalətlik, həmrəylik, özünəyardım və nizamlılıq kimi aspektləri strateji planda istehsal kooperativlərinin digər kommersiya

strukturları ilə müqayisədə davamlılığını daha da gücləndirir. Bunun nəticəsidir ki, son 150 ildə bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni bazar strukturları nəinki istehsal kooperativlərini sıxışdırıb, əksinə bu sektorun rolu artan xətlə yüksəlib. İstehsal kooperativləri mülkiyyət münasibətlərində özlərini səhmdar sistemin alternativini kimi təqdim edirlər.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda kooperasiya münasibətlərinin özünəməxsus üstünlükləri mövcuddur ki, bu üstünlüklərə də aşağıdakıları şamil etmək olar: kooperasiya istehsal kooperativləri arasında daimi və sıx əməkdaşlıq məsələlərini özündə əks etdirir ki, bu zaman məhsulun satışı, istehsalın maddi-texniki resurslarla təchizatı qısa zaman kəsiyində kooperasiya münasibətlərində önəmli rol oynayır; kooperasiya münasibətləri bu və ya digər məhsula olan sifarişin yerinə yetirilməsində, eləcə də təminat məsələlərinin həllində əhəmiyyət daşıyır; kooperasiya münasibətləri xüsusilə sənaye sahələrində istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır; kooperasiya ixtisaslaşmanın inkişafı baxımından istehsalın təşkilinin ən səmərəli forması olub mütə- rəqqi texnologiyanın cəlb edilməsində də mühüm rol oynayır. Kooperasiya iqtisadi münasibətlərin bu və ya digər ərazi təşkilinin səmərəli həyata keçirilməsində də önəmli rol oynayır. Kommunikasiya sistemlərindən səmərəli istifadə edilməsində, eyni zamanda xammal və materiallara qənaət edilməsində mühüm rola malikdir.

2.3.Dünya kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi əsasları

Beynəlxalq kooperativ mülkiyyətin reallaşdırılmasının xarici mühit amilləri də kifayət qədər fərqli olmuşdur. Daha doğrusu, dövlət müəssisələri ilə müqayisədə kooperasiyanın inkişafı baxımından kifayət qədər əlverişli şərait yaradılmamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, kooperasiya münasibətlərinin kütləvi şəkildə inkişafını daha çox xammal tədarüku və eyni zamanda istehsal prosesinin maddi-texniki resurslarla təchizatı, ticarət və bu kimi sahələrdə özünü geniş şəkildə

bürüzə vermişdir. Bundan irəli gələrək müəyyən etmək olar ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri özünün davamlı şəkildə inkişafını və ümumiyyətlə rəqabətqabiliyyətini daha çox cəmiyyət üzvlərinin istehlak maraqlarının və istehlak tələbatının ödənilməsi sahəsində göstərmişdir. Kooperasiya münasibətlərini geniş şəkildə tədqiq etmiş M.İ.Tuqan-Baranovskinin fikrincə, “Kooperativlər bir qrup insanların müəyyən maraqlarını özündə əks etdirən təsərrüfatçılığın təşkili formasıdır və kooperativ üzvlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusi təsərrüfat maraqları mövcuddur ki, həmin maraqlar da bilavasitə mübadilə vasitəsilə reallaşdırılır” . Kooperasiya problemlərini tədqiq edən digər bir rus alimi İ.N.Buzdalova görə isə, kooperativlər vətəndaşların onlara məxsus olan əmlak, müstəqillik və özünüidarəetmə və maliyyə- ləşmə resurslarının bazasında birgə fəaliyyət məqsədilə həyata keçirdikləri ictimai təsərrüfat fəaliyyətini özündə əks etdirir. Kooperasiya, bütövlükdə götürdükdə, dünyəvi miqyasda fəaliyyət göstərən və öz fəaliyyətini əyani şəkildə təzahür etdirən unikal qurumdur. İ.N.Buzdalov hesab edirdi ki, kooperativlər fiziki şəxs statusunda formalaşan könüllü birliklərlə yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində qarşılıqlı səmərəliliyi əsasında birgə fəaliyyət həyata keçirən müəssisələri, hüquqi şəxsləri və fərdi istehsalçıları da əhatə edir. Aparılan araşdırmaları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri təşəkkülü baxımından zaman faktoru o qədər də önəmli rol oynamamışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi belə yəqinlik gətirir ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri xüsusilə iqtisadiyyatın deformasiyaya uğradığı şəraitdə onun sağlamlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kooperasiya münasibətləri bundan əlavə, inhisarçılığın qarşısının alınmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Sosialist iqtisadiyyatındakı mövcud olan destruktiv tendensiyaları araşdıraraq isə belə qənaətə gəlmək olar ki, kooperasiya münasibətlərinin təşəkkülü həmin dövrdə dövlət inhisarının qarşısının alınmasında və dövlət və kooperasiya sektoru arasında rəqabətin stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin mövcud dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması istiqamətində elmi tədqiqatlar da yetərincə aparılmamışdır. Bu

isə nəticə etibarilə beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin mövcud reallıqlardan uzaqlaşmasına və ümumiyyətlə kooperativ hərəkəti ilə bağlı dünyada ümumiləşən təcrübədən istifadə olunmamasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq kooperasiya sahəsində xarici praktikanın kifayət qədər qiymətləndirilməməsi və eyni zamanda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu sahədə nəzəri praktikanın demək olar ki, aparılmaması və bu sahədə uzunmüddətli fasilələrin yaranması nəticə etibarilə kooperasiyanın təşkilati formalarının inkişafında müəyyən böhranlı situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da nəticə etibarilə beynəlxalq kooperasiyanın inkişafında fundamental prinsiplərin arxa plana keçməsinə gətirib çıxarmışdır. Bazar münasibətlərinin inkişafı və təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edən iştirakçılar arasında iqtisadi əlaqələrin kooperasiya və inteqrasiya əlaqələri əsasında formalaşdırılması problemin daha dərinəndən araşdırılmasını tələb edir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri kifayət qədər geniş potensial imkanlara malikdir və həmin potensial imkanlardan iqtisadi böhranın aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, xüsusilə ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. İnkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə sənaye və ekoloji cəhətdən qeyri-əlverişli olan rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi baxımından kooperasiya fəaliyyətindən geniş şəkildə istifadə edilməsi özünü doğrultmuşdur. Bu gerçəklik daha qabarıq şəkildə torpaq resurslarının məhdud olduğu ölkələrdə də özünü yüksək səviyyədə göstərmişdir. Təbii ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kooperasiya münasibətlərindən effektiv şəkildə bəhrələnməməsi nəticə etibarilə ölkənin ərzaq təminatında problemlərin yaranmasına və aqrar məhsullar sahəsində idxaldan asılılığın güclənməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da yerli əmtəə istehsalçılarının maraqlarının qorunmasına mənfi təsir göstərir. Odur ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar ərzaq kompleksinin inkişaf etdirilməsi baxımından kooperasiya münasibətlərinin geniş potensialından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə şəhər ətraflarında kənd təsərrüfatı istiqamətində fəaliyyət göstərən kooperativlər mövcuddur ki, həmin kooperativlər nəticə etibarilə şəhər əhalisinin ərzaq

məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin təsərrüfat subyektləri daha çox kooperasiya əsasında iri və xırda istehsal strukturları yaradırlar ki, onların da maraqlarının birləşdirilməsi, bütövlükdə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində önəm daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, B.N.Annixovanın, B.L.Bersinovanın, Y.B.Kallinovanın, E.M.Kozlovoyun, V.D.Martinovanın, V.N.Mixaylovanın, İ.K.Fiqrovskoyun, M.A.Şarsın və başqalarının əsərlərində kooperasiya münasibətləri ilə bağlı daha əhəmiyyətli sayılan tədqiqat işləri mövcuddur. Ümumiyyətlə götürdükdə, beynəlxalq kooperasiya münasibətləri könüllülük əsasında birgə fəaliyyəti özündə əks etdirdiyindən, bu zaman böhranlı situasiyalarda belə fəaliyyətin iştirakçıları özlərinin birgə əməyi müqabilində böhranlı situasiyaları qarşılamaq iqtidarında olurlar. Təbii ki, bu imkanlardan istifadə əsasında iqtisadi artımın və bütövlükdə davamlı inkişafın təmin edilməsi aspektləri də ön plana çəkilməlidir. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, kooperasiya münasibətlərinin potensial imkanları iqtisadiyyatda davamlı inkişafın təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində də önəmli rol oynaya bilər.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri bir qayda olaraq, ictimai istehsalın müəyyən sferalarında xırda istehsalda üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı fikirləri rədd edir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı müasir yanaşmada başlıca tezis onunla bağlıdır ki, istehsal texniki göstəricilərin səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat sferalarında kooperasiya münasibətləri bərabərhüquqlu olurlar. Təbii ki, bütün bunlar beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinə müasir yanaşmanın başlıca bazis prinsiplərini təşkil etməkdədir. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda kooperasiya münasibətlərinin özünəməxsus üstünlükləri mövcuddur ki, bu üstünlüklərə də aşağıdakıları şamil etmək olar: kooperasiya istehsal kooperativləri arasında daimi və sıx əməkdaşlıq məsələlərini özündə əks etdirir ki, bu zaman məhsulun satışı, istehsalın maddi-texniki resurslarla təchizatı qısa zaman kəsiyində kooperasiya münasibətlərində önəmli rol oynayır; kooperasiya münasibətləri bu və ya digər məhsula olan sifarişin yerinə yetirilməsində, eləcə də təminat məsələlərinin həllində əhəmiyyət

daşıyır; kooperasiya münasibətləri xüsusilə sənaye sahələrində istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır; kooperasiya ixtisaslaşmanın inkişafı baxımından istehsalın təşkilinin ən səmərəli forması olub mütərəqqi texnologiyanın cəlb edilməsində də mühüm rol oynayır. Kooperasiya iqtisadi münasibətlərin bu və ya digər ərazi təşkilinin səmərəli həyata keçirilməsində də önəmli rol oynayır. Kommunikasiya sistemlərindən səmərəli istifadə edilməsində, eyni zamanda xammal və materiallara qənaət edilməsində mühüm rola malikdir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin inkişafının həyata keçirilməsi zamanı bütün zəruri şərtlərin olması vacibdir ki, bu şərtlərə də aşağıdakıları şamil etmək olar: sənaye sektorunda müəssisələr arasında istehsal proqramlarının həyata keçirilməsində və hazır məhsulun buraxılması sahəsində vahid dövlət rəhbərliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi; məhsulun buraxılması ilə bağlı müəssisənin cari və perspektiv planları çərçivəsində müəyyən istehsal proqramlarının işlənilib həyata keçirilməsi zəruriliyi; müəssisə və malməndərənlər arasında istehsalın nisbətən yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi ilə bağlı istehsal proqramlarının hazırlanmasının zəruriliyi; istehsal kooperativlərinə aktiv qarşılıqlı yardımların həyata keçirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi təzahürü heç də yeni anlayış deyildir. Oudur ki, bu sahədə tədqiqatlar aparmış görkəmli rus tədqiqatçıları M.İ.Tuqan-Baranovskinin və A.V.Çayanovun fikirlərini ümumiləşdirsək, belə qənaətə gələrik ki, onların hər ikisinin əsərində kooperasiya münasibətləri həm sosial, həm də iqtisadi tərəfdən xarakterizə olunmuşdur. Belə ki, M.İ.Tuqan-Baranovski kooperasiya münasibətlərinin daha çox sosial aspektlərini ön plana çəkmişdir. A.V.Çayanov isə kooperasiyanın daha çox iqtisadi üstünlüklərini tədqiq edir və belə qənaətə gəlir ki, əslində kooperasiya iqtisadi problemlərin həlli məqsədilə istehsalçıların təsərrüfat müstəqilliyinin qorunub saxlanması şərti ilə yaradılan strukturudur. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində kooperasiya münasibətləri XX əsrin əvvəllərindən etibarən təsərrüfatçılığın xarici mühit amillərinin doğurduğu təhdidlərə qarşı xırda əmtəə istehsalçılarının müdafiə

mexanizminin reallaşdırılması məqsədilə yaranmış bir qurum kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə kəndli təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının zəif şəkildə olması XX əsrin əvvəllərində kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi təzahür kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə kooperasiya da özünün məhdud sferasından çıxaraq, daha geniş sosial-iqtisadi kateqoriya kimi çıxış etməyə başlamışdır. Kooperasiya münasibətlərinin ikinci mühüm tərəfi kooperativlərin tam təsərrüfat subyekti kimi çıxış etməsidir. Daha doğrusu, kooperativlər hal-hazırda mülkiyyət hüququnu reallaşdıran subyekt kimi fəaliyyət göstərirlər. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi cəhətdən reallaşdırılmasında bilavasitə təsərrüfat subyekti kimi çıxış edən kooperativlər əsas etibarilə mövcud istehsal münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərirlər.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulmasını özündə əks etdirir. Sosial-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması isə təsərrüfatçılığın yeni forma və metodlarının axtarılması ilə bağlı fəaliyyətin aktivləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Təbiidir ki, təsərrüfatçılığın yeni və mütərəqqi formalarının, dünya praktikasında məlum olmayan yeni təkmil qurumların yaradılması ilə yanaşı, eyni zamanda əvvəllər mövcud olmuş təsərrüfatçılıq formaları da inkişaf edir. Təsərrüfatçılığın təşəkkülü aspektində geniş yayılmış formalardan biri də bizim tədqiqat obyektinə olan kooperasiya münasibətləridir. Lakin bununla belə, kooperasiya münasibətlərinin formalaşması və inkişafı baxımından müəyyən çətinliklər və ziddiyyətlər də mövcuddur ki, bu da nəticə etibarilə iqtisadi inkişafın xarakterinə və səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Bu amillərə əsas etibarilə kooperativ fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qəbul edilən qanunvericilik aktlarında müəyyən çatışmazlıqların olmasını, eyni zamanda xüsusiyyətçilik psixologiyası baxımından təsərrüfatçılığın kooperativ formalarının bu və ya digər şəkildə qəbul edilməməsi ilə bağlı ideyaların mövcudluğu və s. göstərmək olar. Məhz adı çəkilən neqativ təzahürlər bütövlükdə kooperasiyaların inkişafı ilə bağlı özünü müəyyən aspektdə təzahür etdirmişdir. Bu isə xüsusilə transformasiya yönümlü dəyişikliklərin ilkin mərhələsində iqtisadiyyatda yaranan

total qıtlıq, bazarlarda məhsulların çatışmazlığı aspektindən özünü göstərmişdir. Transformasiya prosesinin ilkin dövrlərində kooperasiya münasibətlərinin təşkilati formaları daha çox kölgəli iqtisadiyyatın formalaşmasında önəmli rol oynamışdır ki, bu da cəmiyyətin maraqlarında kəskin deformasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İqtisadiyyatda kooperasiyanın şərtlərinə bir qayda olaraq, ictimai əmək bölgüsü şamil edilir. Bu isə əsas etibarilə xüsusi fəaliyyət vasitəsilə inkişaf edir və konkret təsərrüfat vahidləri formasında təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Kooperasiya istehsal aspektində nəticə etibarilə istehsalın xüsusişməsinə, daha doğrusu, ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Təhlil göstərir ki, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istehsalçılar arasında əmək-dəyər əlaqələri formalaşır ki, bu da nəticə etibarilə zaman keçdikcə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqinə əsaslanır. Kooperasiyalar istehsal proseslərinin bütün sferalarında vahid istehsal ritmlərinin yaradılması ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, istehsal prosesində beynəlxalq kooperasiya münasibətləri əsas etibarilə iqtisadi inkişaf səviyyələrində sahələrin differensiallaşmasına gətirib çıxarır. İstehsal potensialının bütün elementlərindən müəyyən zaman kəsiyində səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Beynəlxalq kooperasiyanın inkişafı müəyyən zaman kəsiyində ictimai-iqtisadi qrupların yaranmasına, daha doğrusu əmək kollektivlərinin formalaşmasına da gətirib çıxarır. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin təşkilati formaları bir qayda olaraq, müəyyən zaman kəsiyində aktiv prinsiplərin elementləri kimi təzahür etmiş və geniş istifadə edilmişdir. Bu zaman kooperasiya münasibətləri təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin forması kimi xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliklərinin qorunub saxlanmasıdır. Təsərrüfat fəaliyyətində beynəlxalq kooperasiya münasibətləri müəssisənin təşkilinin spesifik forması kimi də xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Kooperasiya kollektiv təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi forması olub, xırda əmək fəaliyyətinin və xırda istehsal prosesinin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Təbii ki, bu zaman kooperativ üzvləri bərabərhüquqlu iştirak xüsusiyyətlərinə malikdir və istehsal

proseslərində bilavasitə iştirak edirlər. İqtisadi praktikada yeni yaradılan kooperativlər və kommersiya yönümlü kooperativ təşkilatları bir qayda olaraq, geniş təkrar istehsalın bilavasitə istehsal, mübadilə və bölgü sferalarında iştirak edirlər. Bu sferalarda istehlak kooperativləri özünəməxsus istisnalıq təşkil edirlər. Daha doğrusu, istehlak kooperativləri istehsal prosesində əhəmiyyətli dərəcədə iştirak payına malik deyildir. Keçmiş ittifaqda XX əsrin 30-cu illərindən etibarən kooperativ fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bu da ilk növbədə, kənd təsərrüfatında özünü kəskin şəkildə büruzə verirdi. Belə ki, həmin dövrdə kolxozların və istehlak kooperasiyalarının dövlətləşdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət həyata keçirilirdi ki, bununla da kollektiv mülkiyyət dövlət mülkiyyətinə çevrilirdi. Bu proseslərin davamlı xarakter alması 1956-cı ildə sənaye sektorunda özünü göstərdi və neft-mədən kooperasiyalarının fəaliyyəti dayandırıldı və bununla da, ölkə iqtisadiyyatında kooperativ hərəkata kifayət qədər ciddi zərbə vuruldu. Kooperasiya fəaliyyətinin yenidən təşkili əslində keçmiş ittifaqda sosial-iqtisadi sistemin yenidən qurulması ilə əlaqədar başlandı və iqtisadiyyatda yenidənqurma fəaliyyəti kooperasiya münasibətlərinin də təşəkkülünə əlverişli şərait yaratdı. İttifaqın tənəzüllü dövrlərində, məşhur yenidənqurma epoxasında kooperativlərin yeni formada vüsət alması prosesi yenidən start götürdü. Bu zaman 1987-ci ildə qəbul edilmiş kooperasiya haqqında qanuna müvafiq olaraq, kooperasiya münasibətlərinin təşkilati formaları iqtisadiyyatın əksər sektorlarında təşəkkülünü tapmışdı. SSRİ-nin dağılması, ittifaq respublikalarının müstəqillik əldə etməsi və transformasiya proseslərinin yaşanması ilə əlaqədar müəyyən mərhələdə iqtisadiyyatın kooperativ sektorunda da bir sıra inkişaf meyilləri özünü göstərmişdir. Bu isə nəzərəçarpacaq dərəcədə həmin sektorlarda iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Kooperativ sektorunda iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi, ilk növbədə bu sahədə məhsul satışından əldə olunan gəlirin dinamik şəkildə artımı ilə xarakterizə olunmuşdur.

Həmin dövr üçün eyni zamanda icarə münasibətləri də tam mənası ilə təminatlı maddi-texniki təchizat funksiyalarının yerinə yetirilməsində önəmli rol

oynayırdı. Bunun nəticəsi idi ki, 1990-cı illərdən etibarən dövlət müəssisələrinin kooperativlərə çevrilməsi prosesi demək olaraq praktik olaraq dayandırılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin dağılması fonunda bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemin qurulması nəticə etibarilə iqtisadiyyatda bazar konyunkturunun hakim mövqə tutmasına gətirib çıxardı ki, bu da nəticə etibarilə bazarda rəqabət aparən xüsusi firmaların və təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə müşayiət olundu. Təsərrüfatçılığın xarici mühit amillərinin dəyişməsi, o cümlədən normativ-hüquqi aktlardakı dəyişikliklər, vergilər və digər bu kimi amillər nəticə etibarilə kooperativ hərəkətinə də öz təsirini göstərmiş və bu sahədə müəyyən struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Bundan əlavə, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar ticarət sferasının liberallaşdırılması da nəticədə ticarət-tədarük sektorunda fəaliyyət göstərən kooperativlərin fəaliyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, azad bazar münasibətlərinin inkişafı nəticəsində müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının yaranması və bu sahədə fəaliyyət göstərən bir sıra kooperativlərin sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu hal xüsusilə məişət xidməti sferasında fəaliyyət göstərən kooperativlərin fəaliyyətinə aid edilə bilər. Belə ki, məişət xidməti sektorunun tamamilə liberallaşdırılması və özəlləşdirilməsi nəticə etibarilə bu sahədə də köklü dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq kooperativ təsisatlandırmanın genişləndirilməsi tikinti sektorunda da müşahidə olunmuşdur. Bu irəliləyişlər digər sektorlara da keçid etmiş və müəyyən sahəvi inkişaf meyillərinə səbəb olmuşdur. Müasir zamanda kooperativ sektorunda baş verən inkişaf meyillərini bütövlükdə iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi ilə bağlamaq olar. Hal-hazırda kooperativlər daha çox istehsal-texniki təyinatlı məhsulların buraxılışına istiqamət alır. Bu da xidmət sferasında fəaliyyət göstərən kooperativlərin sayını azaldır. Bundan əlavə, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən kooperativlərin fəaliyyətindəki azalma meyilləri əsas etibarilə xüsusi resursların çatışmazlığı əldə edilən xammal və materialların qiymətinin yüksək olması ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, nağdsız vəsaitlərlə hesablaşmalar sahəsində ehtiyatların kəskin şəkildə azalması və eyni zamanda bu sahədə maliyyə resurslarının çatışmazlığı da azalma meyillərini şərtləndirən amillər sırasındadır.

Hazırda kooperativ məhsulun strukturunda əvvəlki kimi məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi sferası daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar baş verən struktur dəyişiklikləri kooperasiya münasibətlərinin fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərir. Nəticədə kooperativ sektoru daha çox sosial-mədəni xidmət sferasına istiqamət alır. Bu istiqamətlik baxımından kooperativləri aşağıdakı üç kateqoriya üzrə fərqləndirmək mümkündür:

1. İri kooperativlər. Bu kooperativlər istehsal və tikinti sektorunu özündə əks etdirməklə sənaye əsaslı istehsalın inkişafı sferasında geniş inkişaf istiqamətinə malik olurlar.

2. Üzvlərinin sayı 20 nəfərədək əmək qabiliyyətli əhalini təşkil edən xırda kooperativlər. Bir qayda olaraq, bu kooperativlər ticarət, ictimai-iaşə sektorunda, o cümlədən məişət və sosial-mədəni xidmətlər sferasında fəaliyyət göstərir və nisbətən zəif oriyentasiyalı olurlar.

3. Əsas etibarilə intellektual xidmət sferasını özündə əks etdirən kooperativlər. Belə kooperativlər əsasən vasitəçilik funksiyalarını özündə əks etdirir və müvafiq fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. Onları bəzən elə xidmət kooperativləri də adlandırırlar. Bu kooperativlər bir qayda olaraq, xüsusi əmlaka malik olmur və əsas etibarilə işgüzar fəallığı ilə seçilirlər.

Göründüyü kimi, təsərrüfatçılığın kooperativ forması üstün olaraq statusun əldə edilməsi və maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılır və yuxarıda adı çəkilən kooperativ sistemlər isə bazar tələbləri baxımından daha çox əhəmiyyət nümayiş etdirirlər. Kooperativlər əsasən aşağıdakı qruplaşdırmaya məruz qalır:

- istehlak kooperativləri;
- kənd təsərrüfatı kooperativləri;
- kredit kooperativləri; fəhlə və sənətkarların istehsal kooperativləri;
- mənzil kooperativləri;
- innovasiya kooperativləri.

III FƏSİL

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKATININ TƏKMİLLƏŞMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan kooperativlərinin dünya kooperativ sisteminə qovuşması istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi olan kooperasiya dövriyyəsinin artımına görə rəqabət mübarizəsində qabaqcıl mövqelərə nail olmuşdur.

Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək bir çox ölkələr iqtisadi əməkdaşlığın yeni məhsuldar forması olan beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinə yenilik kimi yanasırlar.

Lakin dünya ölkələri arasında da beynəlxalq kooperasiya əməkdaşlığı ümumi iqtisadi kontekstdə götürüldüyündən onun inteqrasiya gücü nəzərə alınmadan arxa plana keçirilmişdir. Buna görə də, beynəlxalq kooperasiyanın iqtisadi inkişafa, sosial tərəqqiyə və başlıcası isə ölkələrarası inteqrasiyaya təsirinin nəzərə alınması xüsusi bir dəyərləndirməyə ehtiyac yaradır. Bu dəyərləndirmə isə başlıca olaraq ölkələr arasında beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq kooperasiyanın təşkilində əsas məqsəd bilavasitə əhaliyə xidmət göstərmək, istehlak malları bazarının mal təminatını stabilləndirmək, məhsuldar və yaradıcı marağı artırmaq, tələblə təklif arasında tarazlığı təmin etmək və ümumilikdə iqtisadiyyata daha çox sosial yönüm vermək zərurətindən irəli gəlir.

Lakin bununla belə təəssüf ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, indi də beynəlxalq kooperasiyanın əsil mahiyyətinə, onun inkişaf perspektivliyinə sübhə ilə yanasmalar qalmaqdadır. Beynəlxalq kooperasiyanı cəmiyyətin iqtisadi həyatında “ikinci növ” hesab edənlər yenə də onu ölkələrin iqtisadi inkişafında arxa plana çəkməyə səy göstərirlər. Buna baxmayaraq müasir dünyanın bir sıra ölkələrində insanlar kooperasiyaya həm özlərinin, həm də, ailələrinin problemlərinin müstəqil həll etmək vasitəsi və aləti kimi yanasır, icmalar isə ona riskləri daha az, aparıcı və məhsuldar bir qurum kimi böyük etimad göstərirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, dərinləşən qloballaşma prosesi kooperasiyanın ənənəvi

paradiqmasını köklü dəyişikliklərə uğradır. İnformasiya texnologiyaları sahəsində bas verən inqilablar isə onu lokal əlaqələr çərçivəsindən çıxararaq regional və qlobal münasibətlər sferasına daxil etməyə cəhd göstərir. Belə ki, əvvəllər yalnız yerli səviyyədə fəaliyyət göstərən kooperasiya, bu gün dünyanın istənilən nöqtəsi ilə, həm də çox çevikliklə əlaqələr yaratmaq imkanı əldə etmişdir.

Müasir qloballasma şəraitində beynəlxalq kooperasiyasının inkişaf problemləri və onun inteqrasiya proseslərinin optimallasdırılması bir sıra əlamətləri ilə xarakterikdir. Gerçəklik belədir ki, qloballasma prosesləri iqtisadiyyatda böhranlı hadisələrlə də müsayiət edilir. Lakin isini düzgün qurmağa nail olmuş beynəlxalq kooperasiya qurumları digərlərinə nisbətə özünün status özəlliyinə əsaslanaraq daha az zərərlərə məruz qalır. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, beynəlxalq kooperasiya təsisatı formasında iqtisadi münasibətlər payçı kapitalına əsaslanır və onlar fəaliyyətlərində spekulyasiya xarakterli heç bir işlərə cəlb edilmirlər.

Müasir dövrdə qloballasma, eyni zamanda korrupsiyanın artması ilə də müsayiət edilir. Bir qayda olaraq həmin ölkələrin iqtisadiyyatında korrupsiyadan bazarlarda rəqabət üstünlüyünü ələ almaq, proteksionizmi daha da möhkəmləndirmək və həmçinin siyasi sistemə nüfuz etmək məqsədi üçün də istifadə olunur. Sübhəsiz ki, korrupsiya kooperasiya təsisatlarının da normal fəaliyyətinə mane olur və bu sahədə ciddi mənəvi və maddi itkilər yaradır.

Obyektiv reallıq isə belədir ki, kooperasiya təsisatları bazarda yalnız aşkarlıq və şəffaflıq şəraitində normal fəaliyyət göstərə bilər. Bu baxımdan kooperasiya təsisatlarının ümumi idarəetmə və demokratiyaya bağlılıq strukturu bu təsisatlarda korrupsiyanın çiçəklənməsinə sipər çəkir. Digər tərəfdən məlumdur ki, insanların arzu və ya istəklərindən asılı olmadan inkişaf etmiş dövlətlər və iri transmilli korporasiyalar tərəfindən dünyanın bölüşdürülməsi prosesi gedir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kooperasiyanın fəaliyyətinin səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyəti, həmçinin onların yeni şəraitə uyğunlaşması məsələlərini son dərəcə kəskinləşdirmişdir.

Respublikanın istehlak kooperasiyası indi islahatlar mərhələsindədir. Hazırda ölkədə aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar olaraq kooperasiyanın imkanları daha da genişlənmişdir. Bunu son zamanlar əldə olunmuş nəticələrdən bir daha aydın görmək olar.

Hazırda kooperasiya sisteminin irəliləyişi əsasən Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı (“Azərittifaq”) ilə təmin edilir.İndi respublikanın 79 rayon və şəhərində bu təşkilatın şöbələrinin tabeçiliyində, o cümlədən ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid müəssisələri vardır.Kooepartivlər İttifaqının 2014-ci ilin əvvəlinə 520 mindən çox payçısı vardır ki, bunlar da mindən çox yaşayış məntəqəsində fəaliyyət göstərirlər.

Cədvəl 3.1.1

“Azərittifaq”da kooperativ sektorun əmtəə dövriyyəsi¹
(cari qiymətlərdə, min manatla)

<i>İllər</i>	<i>Pərakəndə satış</i>			<i>Tədarük</i>		
	<i>plan</i>	<i>Fakt</i>	<i>%</i>	<i>Plan</i>	<i>fakt</i>	<i>%</i>
1996	14878,2	12769,6	85,8	2262,4	4628,1	20,8
1997	10995,8	8616,5	78,4	15012,4	1663,6	11,1
1998	8611,4	6061,7	70,5	1015,3	1829,3	18,1
1999	7181,9	4272,2	59,5	8923,2	1848,4	20,7
2000	6269,2	4398,5	70,2	5922,7	1378,7	23,3
2001	5502,6	4091,2	74,3	4488,8	893,9	19,9
2004	3487,4	3415,5	97,9	1691,1	783,3	46,3
2005	3204,6	3202,1	99,9	1382,6	879,5	63,6
2006	3104,6	3015,8	97,1	1163,8	848,0	72,9
2007	2863,3	3006,1	105,0	2234,4	1193,0	53,4
2008	1279,0	1178,6	92,1	736,5	736,5	100,0
2010	1125,4	1075,3	93,2	712,4	710,1	98,4
2012	1014,6	989,7	91,4	675,2	670,1	99,3

Cədvəl 3.1.1 materiallarından göründüyü kimi, 1996-2012-ci illər ərzində “Azərittifaq” üzrə əmtəə dövriyyəsinin qeyri-sabit dəyişməsi prosesi baş vermişdir.Belə ki, yalnız 2005-2012-ci illər ərzində istehlak kooperasiyasının əmtəə dövriyyəsi artımı müşahidə olunmamış, əksinə enmə baş vermişdir.Nəticədə

¹ Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013.Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları 2013.

2012-ci ildə dövriyyənin ümumi həcmi 1 mln. manatdan aşağı düşmüşdür. Tədarükün həcmi isə olduqca az 670.1 min manat təşkil etmişdir.

Mövcud mövzunun aktuallığı son illərdə əldə olunan siyasi sabillik, iqtisadi inkişafın problemlərinin inkişafı üçün real şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar kooperasiya sahəsində aparılan iqtisadi islahatlar kooperativ ticarətində də öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Ona görə də kooperativ ticarətinin dövriyyə göstəricilərini araşdırmaqla ölkə iqtisadiyyatına lazımi nəticəyə nail olmaq qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Beynəlxalq kooperasiya təsisatları isə öz növbəsində bu prosesə daha çox müqavimət göstərmək iqtidarına malikdirlər. Ona görə ki, bu prosesdə kooperasiya heç də bütünlükdə bazarı deyil, yalnız öz payçılarının tələbatlarını ödəmək yönündə fəaliyyət göstərir. Bu reallıq isə ona dəlalət edir ki, indi yaşadığımız qlobal maliyyə böhranı şəraitində də daha çox davamlılıq beynəlxalq kooperasiya təsisatları sferasında bas verir. Əslində bu böhranın tamamlanmayan qısa statistikasına da qlobal böhranın kooperasiya zonasında daha az təsirli olduğunu göstərir. Belə bir iqtisadi təməl və sərtlilik də öz növbəsində kooperasiyanı dünya ölkələrinin inteqrasiyasının dərinlənməsində yeni mühüm istiqamətlərdən birinə çevirir.

Kooperasiya haqqında da geniş reallıqlar belədir ki, o insanı istehsal, xidmət, ticarət, ictimai iasə və digər bu kimi sahələrin gerçək sahibkarı etməklə, onun yaradıcılıq imkanlarını askara çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, məhz kooperasiya əsaslı dərəcədə ölkədə sosial-iqtisadi inkisafa təkan verərək bir sıra neqativ halların qarşısını almağa şərait yaradır, əhalinin ərzaqa, xalq istehlakı mallarına, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilir. Kooperasiya özünün fəaliyyət mexanizmi olan kooperativ hərəkəti vasitəsi ilə ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarını bir-biri ilə əlaqələndirir.

Bazar iqtisadiyyatına uyğun gələn yeni iqtisadi tərəkürün formalanmasında da mühüm mənbələrdən birini məhz təsərrüfatçılığın kooperativ forması təmin edir. Bununla belə, real bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kooperasiya təsisatları müasir qloballasma və regionlasma şəraitində öz

fəaliyyətlərini nəqliyyat, sığorta, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində daha geniş həyata keçirməlidir. İnkisaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yerli hakimiyyət strukturları bu və ya digər xidmət göstərilməsi üçün kooperasiya təsisatları ilə xüsusi kontraktlar bağlayırlar və onların fəaliyyəti stimullasdırılır. Elə bütün bu əsaslandırılmalara görə də, kooperasiyanın Türk Dünyası ölkələrində həm lokal və həm də regional sferada daha geniş tətbiqi zərurətə çevrilir və inteqrasiya prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlməklə onun Türk Dünyası ölkələrində də yeni mahiyyət və məzmununda təsisatlandırılması, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi mühüm iqtisadi əməkdaşlıq amili hesab edilir. Belə təsisatlandırılmaları isə inteqrasiya məkanının ucqarlarında yaradılması daha məqsədəuyğundur. Kooperasiya hərəkatı sahəsində tədqiqatlar göstərir ki, əhalinin kasıb təbəqələri yasayan ərazilərdə yerli ehtiyaclara hesablanmış çoxprofilli kooperasiya təsisatlarının yaradılması daha effektivdir. Bir cəhət xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, çoxməqsədli kooperasiya təsisatlarının yaranması prosesi Transmilli Kooperasiyaları qane etmir. Onlar hər vəchlə bu prosesə mane olmağa çalışır, özünün maneəvərliliyi, geniş məhsul çeşidi ilə üstünlüyü saxlamağa cəhd edirlər. Bütün bu maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, kooperasiya təsisatları öz sferasını genişləndirir və onların əhəmiyyəti artmaqda davam edir. Belə ki, qlobal dünyanın müasir inkisaf mərhələsində kooperasiya təsisatları müxtəlif səhiyyə xidmətləri göstərmək, mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq, əhalinin təhsil almasına, maariflənməsinə şərait yaratmaq və s. vasitələrlə insan kapitalının inkisafında genişliklə istiraka cəlb olunurlar.

Burada yaradılan əmtəə, göstərilən xidmətlər az resurs tutumluğu ilə fərqlənir. Başlıcası isə budur ki, kooperasiya təsisatlarında əldə edilən mənfəət özünün missiyasına uyğun olaraq ilk növbədə üzvlərin tələblərinin ödənilməsinə sərf olunur.

Yeni geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətdən bəhrələnməklə ilk müvəffəqiyyətli addımlarını atmış dünya ölkələri də lazımi resurs potensialının mövcudluğundan istifadə etməklə onun bir daha geniş dövriyyəyə cəlb edilməsində kooperasiyanın imkanlarından maksimum istifadə etməlidirlər. Bunun üçünsə ilk

növbədə dövlət strategiyasında əsas prinsiplər kimi, kooperasiya ideologiyasının təsviqat gücünün artırılması və bu istiqamətə geniş institusional islahatların aparılması daha zəruri hesab edilir. Bununla yanaşı dünya dövlətləri arasında integrasiyanın dərinlənməsində kooperasiyadan daha geniş və səmərəli istifadə istiqamətləri müəyyənəndirilməli və təyin edilməlidir.

Apardığımız təhlili arasdırmalara əsaslanaraq bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- beynəlxalq kooperasiya prinsiplərini möhkəmləndirilməsi və müvafiq sahədə təbliğatın gücləndirilməsi;

- beynəlxalq kooperasiya istiqamətində onun bütün sferalarını əhatə edən (elm və təhsil, informasiya texnologiyaları, konsaltinq xidməti və s) ayrıca dövlətlərarası proqramların hazırlanması, qəbulu və reallasdırılması;

- beynəlxalq kooperasiya ilə bağlı institusional islahatların aparılması, onun normativ-hüquqi bazasının təkmilləndirilməsi və fəaliyyət səmərəliliyini stimulasdıran daha əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması;

- dövlətlərarası beynəlxalq kooperasiya institutları - assosiasiyaları, bank və sığorta kompaniyalarının yaradılması.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2002-ci ildə Beynəlxalq Kooperativ Alyansı ilə birgə hazırladığı və BMT-nin Baş Assambleyasının qəbul etdiyi “Kooperativlər sosial inkişaf prosesində” adlı qətnamə, həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi “Kooperativlərin inkişafına yardım haqqında” 193 sayılı Tövsiyyə təkcə ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyin kooperativlərin fəaliyyətinə fəvqəladə diqqət verdiyini göstərir. Kredit kooperativləri istehlak kooperativlərinin bir növü olsa da, bəzən aqrar sektorun inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rola, fəaliyyətlərinin spesifikliyinə görə onlar kənd təsərrüfatı kooperativlərinin əlahiddə bir növü kimi təqdim olunur. Bu strukturların yaradılmasının əsasında kiçik ölçülü fermer təsərrüfatlarının az həcmli, ucuz və əlçatan kredit resurslarına çıxışının təmin olunması ideyası dayanır. Digər maliyyə-kredit təşkilatlarından fərqli olaraq, kooperativlərin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək deyil. Onların borc müqabilində əldə etdikləri faiz gəlirlərinin bir hissəsi

kooperativlərin cari xərclərinin qarşılmasına, ehtiyat fondlarının formalaşdırılmasına, digər hissəsi isə üzvlərin pay kapitalının genişləndirilməsinə yönəldilir. Bunun nəticəsində kredit kooperativlərinin şəxsi kapitalı və onun üzvlərinin pay qoyuluşları böyüyür, ilkin mərhələdə yalnız əmanətçi kimi çıxış edən payçılar borcverən şəxslərə çevrilirlər.

Aqrar istehlak kooperativləri – kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının xərclərə qənaət olunması və ya əlavə gəlir əldə etmək üçün öz üzvlərinin istehsal vasitələri və maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacların qarşılanması, məhsul satışının effektiv təşkili məqsədilə yaratdığı qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Kooperativ üzvləri formalaşdırdıqları xidmətlər hesabına məhsul istehsalını daha səmərəli təşkil etmək imkanı qazanırlar. Aqrar istehlak kooperativləri elə bir mexanizmdirki, üzvlərin ayrı-ayrılıqda əldə edə bilməyəcəkləri səviyyədə ucuz və əlçatan istehsal vasitələrinə (texnika, toxum, gübrə, məhsulların bazara nəqli və s.) çıxış məhz onun vasitəsilə təmin olunur. Bununla belə, istehsal kooperativlərinin bazasında formalaşmış istehlak kooperativləri ödənişli əsaslarla öz üzvü olmayan təsərrüfatlara da xidmət göstərə bilirlər. Həmin fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər isə kooperativin mülkiyyəti hesab olunur. İstehlak kooperativləri vətəndaş cəmiyyətinin mühüm institutlarından biri hesab olunur. Bu kooperativlərin qarşısına qoyduğu əsas vəzifə ilk növbədə mənfəət əldə etmək yox, öz payçılarının sosial və iqtisadi mənafeələrini qorumaqdır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən çıxış etsək, istehlak kooperativlərinin ən geniş yayılmış formaları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Emal məhsullarına xidmət kooperativləri. Bu ilkin emaldan keçmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının qurudulması, saxlanması və qabalaşdırılması kimi müxtəlif xidmətlər həyata keçirir;

2) Satış (ticarət) kooperativləri. Bu müəssisələr məhsulların satışı ilə məşğul olur;

3) Xidmət kooperativləri. Bu kooperativlər öz üzvlərinə melorasiya işləri, nəqliyyatla təchizat, təmir, veterinar, seleksiya, gübrələmə və dərmanlama, bitki mühafizəsi, audit məsləhətinformasiya sahəsində xidmətlər göstərir;

4) Təchizat kooperativləri. Bu müəssisələr öz üzvlərinin ehtiyaclarını ödəmək üçün pestisid və mineral gübrələrin, ehtiyat hissələrinin, neft məhsullarının, toxum və xammalın və yeminalınmasını və onların ehtiyatlarının yaradılmasını təmin edir;

5) Sığorta kooperativləri. Bu kooperativlər üzvlərinin əmlakının və son məhsulunun sığortalanmasını həyata keçirir;

6) Kredit kooperativləri. Bu müəssisələr öz üzvlərindən qəbul etdiyi qoyuluşlar hesabına yaranan maliyyə fondu hesabına onların maliyyə vəsaitlərinə ehtiyaclarını qarşılıyır.

Yeri gəlmişkən, Beynəlxalq Kooperativlər Alyansının məlumatın görə, dünyada mövcud olan bütün kənd yerlərində fəaliyyət göstərən bütün kooperativlərin 60%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kooperativləri, 15%-i kənd təsərrüfatı istehlak kooperativləri, 25%-i isə qeyri-aqrar kooperativləridir. Amma maraqlıdır ki, ABŞ-da kənd təsərrüfatı kooperativlərinin istehsal və istehlak kooperativlərinə bölgüsü yoxdur. Bu ölkədə aqrar kooperativlər fəaliyyət növlərinə görə təsnifləşdirilirlər (məsələn, ticarət-satış, təchizat, istehsal, emal və s.)

3.2. Azərbaycanda aqrar sektorda kooperativlərin beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinə girməsinin perspektivləri

1895-ci ildə dünyanın müxtəlif ölkələrinin kooperativ birlikləri Beynəlxalq Kooperativ Alyansı adlanan kooperativlər ittifaqında birləşdilər. Hazırda bu alyans 210 ölkənin 750 milyondan çox kooperatorlarını əhatə edir.

Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının yarıdan çoxu kooperativlər tərəfindən istehsal və emal olunaraq satışa çıxarılır. Danimarkada, Finlandiyada, İsveçdə, Norveçdə, İrlandiyada süd və ət məhsullarının 80-90 faizi kooperativlərdə istehsal olunur. Avropa İttifaqının ən iri 25 aqrar kooperativinin hər birinin illik dövriyyəsi 4-10 milyard avro təşkil edir. İri kooperativlər özlərinin

iqtisadi problemlərini həll etməklə yanaşı, həm də yerləşdiyi ərazidə mühüm sosial funksiyalar yerinə yetirirlər. Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperasiyası bir iqtisadi sistem kimi formalaşmış və hər bir istehsalçı bir neçə kooperativin üzvüdür və ya kooperasiya sisteminin iştirakçısıdır. Finlandiyada fermerlər üçün ayrılan subsidiyalar kooperativlər vasitəsilə onlara çatdırılır.

Kənd Təsərrüfatı Təşkilatlarının Beynəlxalq Kooperativinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə daxildir: aqrar kooperativlərin fəaliyyətilə əlaqədar təcrübə və məlumat mübadiləsinə nail olmaq üçün seminar, dəyirmi masa və “Oxfam” Böyük Britaniyanın Azərbaycan Proqramı Kənd təsərrüfatı kooperativləri: “Strategic Plan 2009-2012”.

Azərbaycanda isə hazırda 1 milyon 200 mindən artıq fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatı olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatında ən münasib təşkilati-hüquqi təsərrüfatçılıq forması olan kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin sayı ildən-ilə azalır. Hətta indiyə kimi bir dənə də istehlak kooperativi yaradılmamışdır. 2007-ci ildə mövcud olan 162 istehsal kooperativindən hazırda cəmi 72-si qalmışdır. Bu kooperativlərin də hər birinə 15 hektar əkin yeri düşür və onların fəaliyyəti demək olar ki, hiss olunmur, əksəriyyətinin yalnız adı kooperativdir.

Odur ki, bu qanunun qəbul edilməsi ölkəmizdə kooperasiya hərəkətini gücləndirəcək və istehsal kooperativləri ilə yanaşı, istehlak kooperativlərinin yaranmasını da sürətləndirəcək. Çünki fərmana uyğun olaraq, “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun layihəsində kəndli fermer təsərrüfatlarının daha iri kənd təsərrüfatı müəssisələri formasında birləşmələrinin iqtisadi stimullaşdırılması nəzərdə tutulacaq. Yəni istehsal və istehlak (xidmət) kooperativlərinin (emal, tədarük və satış, maddi-texniki təchizat, aqroservis, kredit və s.) yaranması və fəaliyyəti özbaşına buraxılmayacaq, dövlətin qayğısı və maddi köməyi ilə əhatə olunacaq. Bunun üçün ölkəmizdə hazırda əlverişli iqtisadi və maliyyə imkanları mövcuddur və biz hamımız bu imkanlardan ərzaq təhlükəsizliyinin bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatının inkişafı naminə maksimum istifadə etməliyik.

Daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün respublikanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə istehsal kooperativlərinə verilmiş torpaq sahəsini 3.2.1 sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirmək lazımdır :

Cədvəl 3.2.1

Kənd təsərrüfatı kooperativlərində bölgələr üzrə torpaq fondu və onun quruluşu (2012-ci il)²

Bölgələr		Ümumi torpaq sahəsi	O cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı sahə	Ondan əkin yeri
Abşeron	hektar	111	80	45
	faiz	100	72,1	40,6
Quba-Xaçmaz	hektar	131	127	122
	faiz	100	86,8	86,8
Lənkəran-Astara	hektar	5	5	5
	faiz	100	100	100
Muğan-Salyan	hektar	897	797	317
	faiz	100	88,9	36,3
Şirvan	hektar	921	921	902
	faiz	100	100	87,8
Şəki-Zaqatala	hektar	1424	1424	1424
	faiz	100	100	100
Qarabağ-Mil	hektar	2795	1886	854
	faiz	100	67,5	30,7
Gəncə-Qazax	hektar	512	509	338
	faiz	100	98,4	66,0
Respublika Üzrə	hektar	6796	5759	4007
	faiz	100	84,7	68,9

Cədvəl 3.2.1-in rəqəmlərindən görüldüyü kimi, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Abşeron və Gəncə-Qazax bölgələrində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların miqdarını artırmağa xeyli imkanlar vardır. Həmin bölgələrdə kənd

² Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları 2013.s.245

təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən əkin altına verilən torpaq sahəsi qənaətbəxş deyildir. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, həmin bölgələrdə əkin sahələrinin artırılmasına böyük imkanlar vardır.

Prezidentin 2014-cü il 16 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə fermerlərə informasiya-məsləhət xidmətinin səmərəli təşkili sahəsində müvafiq tədbirlər görməsi barədə tapşırıq verilmişdir. Bununla əlaqədar Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Milli Məclisə əvvəllər təqdim etdiyi “Kənd təsərrüfatı informasiya-məsləhət xidməti haqqında” qanun layihəsi üzərində işlərin bərpa edilməsini təklif etmişdir. Nazirliyin bu təklifi nəzərə alınaraq Aqrar siyasət komitəsi həmin qanun layihəsini müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirmiş və komitənin iclasında baxaraq Milli Məclisin müzakirəsinə tövsiyə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi ölkələrdə fermerlərə ən müxtəlif informasiya-məsləhət xidmətləri göstərilir və bu xidmətlərin mükəmməl hüquqi bazası yaradılmışdır.

Məlumdur ki, aqrar-sənaye kompleksinin sürətli inkişafı və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına nail olmağın yolu bazara və istehlakçıya yönəlmiş innovasiya fəaliyyətinin inkişafından keçir. Innovasiya isə ilk növbədə istehsalın inkişafını və kadr hazırlığını təmin edən müntəzəm prosesdir. Təhsil almış, enerjili və hazırlıqlı işçi bazarda istehsalçıların rəqabətində əsas faktordur. Ona görə də rəqabətə davamlı məhsul istehsal etmək və xarici bazarlara çıxmaq üçün informasiya-məsləhət xidmətinin təşkilinə böyük ehtiyac var. Odur ki, “Kənd təsərrüfatı informasiya-məsləhət xidməti haqqında” qanunun qəbul olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Layihədə bu xidmətin dövlət orqanları nəzdində və dövlət vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərməsi ilə yanaşı, özəl sektorda yaradılması və qeyri-dövlət vəsaitləri hesabına fəaliyyəti də nəzərdə tutulur. Artıq belə xidmət subyektləri mövcuddur və Ağcabədi rayonunda yaradılmış Aqrar İnformasiya Mərkəzi bir neçə ildir ki, uğurla fəaliyyət göstərir. Qanunun qəbul edilməsi bu xidmətin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və əhatə dairəsinin genişlənməsi baxımından da çox vacibdir.

Prezident İlham Əliyev yanvarın 27-də keçirilən konfransdakı yekun nitqində qeyd etmişdir ki, hər bir rayonda ixtisaslaşma aparılmalıdır. Eyni zamanda dövlət başçısı Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyə hazır olmaq və Avropa bazarlarına çıxmaq üçün kənd təsərrüfatının intensiv metodlarla inkişaf etdirilməsi və ixrac potensialımızın çoxşaxəli olması barədə tapşırıq vermişdir. Ölkəmizin malik olduğu müxtəlif təbii iqlim və torpaq tipləri də kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasını zəruri edir. Regionların ixtisaslaşmasının aparılması, kooperativlərin və digər iri təsərrüfatların yaradılması həmin bölgələrdə becərilən bitkilərin məhsuldarlığının artımına və istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə zəmin yaradacaq. Hesab edirik ki, ixtisaslaşmanın aparılması ilə paralel olaraq həmin bölgələrdə müvafiq aqroparkların və klasterlərin yaradılmasına da başlanmalıdır. Müasir iqtisadiyyatda klaster dedikdə xammal, materiallar, mallar və xidmətlər təqdim edən, bir-biri ilə əlaqəli iri, xırda və orta müəssisələr qrupunun, habelə onların fəaliyyəti ilə bağlı olan təşkilatların (məsələn, universitetlər, standartlaşma üzrə agentliklər, ixtisas təmayüllü mərkəzlər və s.) müvafiq ərazidə cəmləşməsi nəzərdə tutulur. Hazırda qabaqcıl dünya ölkələrində aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı klaster sisteminin formalaşması əsasında həyata keçirilir. Çünki klaster əsasında fəaliyyət göstərən aqrar-sənaye kompleksinin davamlığı və rəqabətdə üstünlüyü təmin olunur.

Kənd təsərrüfatı klasterində məhsul istehsalçıları (ev təsərrüfatları, ailə-kəndli təsərrüfatları, kəndli fermer təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı müəssisələri və digərləri ilə yanaşı, xidmət təşkilatları, autsorsinq (şirkətin bəzi işləri yerinə yetirməkdən könüllü imtina edərək onu bu sahədə daha peşəkar kənar icraçıya verməsi) müəssisələri, tədris müəssisələri, elmi-tədqiqat idarələri, ərzaq və digər kənd təsərrüfatı xammalı emalı müəssisələri və istehlakçılar iştirak edirlər. İstehsalın klaster əsasında təşkili innovasiyalı texnika və texnologiyaların tətbiqinə, əmək məhsuldarlığını artırmağa, rəqabətdə davamlı məhsul istehsalına, yüksək ixtisaslı mütəxəssis və kadr hazırlığına, elmi nailiyyətlərin kommersiyyalaşmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına və iştirakçıların hər birinin daha çox fayda götürməsinə şərait yaradacaq.

Prezidentin 2015-ci ili “Kənd təsərrüfatı ili” elan etməsi ölkəmizdə aqrar sənaye kompleksinin inkişafını təmin edən siyasi iradənin olduğunu göstərir. Respublikamızda hazırda mövcud olan bu siyasi iradə, iqtisadi və maliyyə imkanları gələcəkdə ümumi daxili məhsulun kənd təsərrüfatı klasterləri əsasında artırılmasına geniş imkanlar açır. Klaster sisteminin üstünlüyü isə kənd təsərrüfatı xammalını son istehlak malının istehsalına kimi emal etməyi təmin edir. Məsələn, Aran bölgəsi pambıq istehsalı üzrə ixtisaslaşarsa, bölgədə istehsal olunan xammal pambıq paltar istehsalına kimi dərin emal prosesindən (pambıq lifi, pambıq ipliyi, pambıq parça və pambıq paltar istehsalı) keçərsə, bu, daha çox əlavə dəyər yaradar. Bunu pambıq emalında baş verən dəyişikliklər də sübut edir. Belə ki, 2008-ci ilə kimi ölkəmizdə xam pambığın ilkin emalı həyata keçirildiyindən xarici ölkələrə yalnız pambıq lifi satılırdı. 2009-cu ildə isə növbəti emal prosesi həyata keçirilməyə başlandı və ixrac olunan məhsulun 31,2 faizini pambıq parça ipliyi, 68,8 faizini pambıq lifi təşkil etdi. 2013-cü ildə bu proses genişləndi və həmin göstəricilər müvafiq olaraq 75,1 və 24,9 faizə çatdı. 2014-cü ilin 11 ayında isə yalnız pambıq parça ipliyi ixrac olundu. Onu da qeyd edək ki, 2013-cü ildə ixrac olunan pambıq lifinin 1 kiloqramının qiyməti 1,44, bir kiloqram pambıq parça ipliyinin kiloqramı 2,05 dollar olmuşdur. Yəni növbəti emal prosesi hər kiloqramın 60 sent bahalaşmasını təmin etmişdir. Əgər həmin proses son istehlak məhsuluna kimi davam edərsə, bu, ümumi məhsulun dəyərinin artımına və daha çox əlavə dəyərin yaranmasına şərait yaradar. Bunu Çin Xalq Respublikasının təcrübəsi də sübut edir. Belə ki, Çin dünyada ən çox pambıq idxal edən ölkə olmaqla yanaşı, həm də ən çox pambıq paltar ixrac edən ölkədir.

Beləliklə, ölkəmizin kənd təsərrüfatını regionlar üzrə ixtisaslaşdırmaq, istehsal və istehlak kooperativləri, aqroparklar yaratmaq, informasiya-məsləhət xidməti şəbəkəsini genişləndirmək, ixtisaslaşma aparmaq və klasterləşmə siyasətini həyata keçirməklə rəqabətədavamlı məhsul istehsalı təmin olunar və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına ehtiyat etmədən üzv olmaqla öz məhsullarımızı beynəlxalq bazarlara, o cümlədən Avropa bazarlarına çıxarmaq imkanı əldə edərik.

Milli Məclis Aqrar siyasət daimi komitəsinin hazırladığı “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun layihəsini birinci oxunuşda qəbul edib. Qanunun qəbulunda məqsəd ölkəmizdə kənd təsərrüfatı kooperasiyanın formalaşmasının və təşkilinin, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və onların ittifaqlarının yaradılmasının və fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən etmək, kooperasiya prosesində yaranan münasibətləri tənzimləməkdir.

Fermerlərin və aqrar sektorda fəaliyyət göstərən digər sahibkarların bir araya gələrək formalaşdırdıqları kooperativlər və kooperasiya dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin kənd təsərrüfatında istehsalın təcrübədə özünü doğrultmuş əsas formasıdır. Milli Məclisin Aqrar siyasət komitəsi tərəfindən hazırlanaraq müzakirəyə təqdim olunan qanun layihəsində kooperativ və kooperasiya anlayışı dəqiq verilmişdir. Layihəyə əsasən kənd təsərrüfatı kooperativi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının birgə fəaliyyət göstərmək üçün könüllü üzvlüyə əsaslanan birliyi olub, iştirakçıların iqtisadi, sosial və başqa tələbatlarının ödənilməsi üçün yaradılan hüquqi şəxsdir. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası isə müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və onların ittifaqlarının müştərək əməkdaşlıq sistemidir.

Bəs, kənd təsərrüfatında kooperativləşməni zəruri edən nədir? Təcrübə göstərir ki, fermerlərin sərəncamında torpaq sahəsi az olduqda onlar rentabelli işləyə bilmir, müasir kənd təsərrüfatı texnikası tətbiq etmək, səmərəli meliorasiya sistemi qurmaq, əlverişli şərtlərlə kredit əldə etmək imkanları məhdudlaşır. Nəticədə belə fermerlərin bazar və ixrac yönümlü məhsul istehsalını təşkil etmək potensialı yüksək olmur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları olan fiziki və hüquqi şəxslər istehsal, emal, satış, eləcə də qanunla qadağan edilməyən başqa fəaliyyətlə məşğul üçün özlərinə məxsus aqrar mülkiyyəti (torpaq, kənd təsərrüfatı texnikası və digər resursları) könüllülük prinsipləri əsasında qurulan müəssisə çərçivəsində birləşdirməklə səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edirlər. Fəaliyyət xarakterinə görə kooperativlər istehsal, istehlak və qarışıq (istehsal-istehlak) növlü ola bilərlər.

Dünyada ilk kənd təsərrüfatı kooperativi 1849-cu ildə Böyük Britaniyada yaradılmışdır. Sonrakı mərhələdə dünyanın bir çox ölkələrində müxtəlif təmayüllü kooperativlər yaradılması prosesi sürətlə genişlənərək kooperativ hərəkatı beynəlxalq xarakter aldıqdan sonra 1895-ci ildə Londonda dünya kooperativlərini özündə birləşdirən Beynəlxalq Kooperativ Alyansı yaradıldı. İsveçrənin Cenevrə şəhərində yerləşən və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının struktur bölməsi olan bu alyans hazırda dünyanın 200 beynəlxalq və milli kooperativ təşkilatının simasında 750 milyondan artıq kooperatoru öz sıralarında birləşdirir. Kooperasiyaya çox böyük önəm verilməsinin nəticəsidir ki, 2012-ci il BMT tərəfindən “Kooperasiya ili” elan edilmişdir.

Ümumiyyətlə, aqrar sektorun geniş potensiala malik olduğu inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin hamısında kənd təsərrüfatı kooperasiyası bir iqtisadi sistem kimi formalaşmışdır. Misal üçün, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları ölkəmizdən iki dəfə az olan Danimarka məhz son 100 ildə aqrar sektorda tam kooperativləşmə sayəsində kənd təsərrüfatı məhsulları sahəsində əsas ixracatçı dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu ölkədə mövcud olan 40 mindən artıq fermer təsərrüfatının hamısı kooperativlərdə birləşmişdir.

Təəssüf ki, mətbuatda kooperativləşmə ilə bağlı bəzən məlumatsızlıqdan, bəzən isə qərəzli niyyətdən irəli gələrək ictimai rəyi çaşdırmağa hesablanmış yazılar dərc olunur, kooperativləşməni kolxozların bərpası kimi qələmə verməyə cəhdlər göstərilir. Kənd təsərrüfatı kooperasiyasını sovetlər dönəmində mövcud olan kolxozlarla eyniləşdirmək doğru deyildir. Belə ki, kolxozlar sovet iqtisadi tələblərindən irəli gələrək məcburi şəkildə yaradılmışlar, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən sərt olan öhdəlikləri daşıyırdılar və ən başlıcası, bütün torpaqlar yalnız dövlət mülkiyyətində olduğundan şəxsi mülkiyyətə əsaslanmırdılar. Azad bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu indiki şəraitdə xüsusi mülkiyyət sahibi olan fermeri məcburi şəkildə kooperativləşməyə cəlb etmək olmaz. Kolxozdan fərqli olaraq kooperativlər üzvlərin tam könüllülüynə və müstəqil sahibkarlığına əsaslanır. Yəni, fermer istədiyi vaxt əmlakını götürüb kooperasiyadan ayrıla da

bilər, əmlakını və mülkiyyətini sata da bilər. Digər özəl təsərrüfat subyektləri kimi kooperativlər və onun üzvləri dövlət qarşısında yalnız vergi öhdəliyi daşıyırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperasiyası təkcə istehsal prosesini deyil, eyni zamanda, məhsul istehsalında əvvəlki və sonrakı dönəmləri əhatə edir. Məsələn, fermerlər bir araya gələrək kollektiv təsərrüfat qururlar. Lakin əldə olan istehsal vasitələri lazımi səviyyədə deyil. Belə olan halda, fermerlər texniki, maddi və maliyyə ehtiyatlarını təmin etmək üçün başqa təsərrüfatlara, yəni, təchizatçı kooperativlərə müraciət edirlər. Kredit kooperativləri isə lazım olan maliyyə vəsaiti ilə təminata imkan yaradırlar. Bununla yanaşı, istehsal olunan məhsulun satışı və ya istehlakçıya çatdırılması fəaliyyəti ilə məşğul olan marketing kooperativləri də mövcuddur. Satışla məşğul olanlar məhsulların çeşidlənməsi, qablanması və meliorasiya, veterinar, bitki mühafizəsi kimi xidmətlər göstərirlər.

Milli Məclisin birinci oxunuşda təsdiq etdiyi qanun layihəsində bütün bu məsələlər və onların hüquqi tənzimlənməsi əksini tapıb. Layihəyə əsasən kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətləri iştirakçıların birləşmə üsuluna görə üfüqi və şaquli istiqamətlər üzrə formalaşır. Üfüqi kənd təsərrüfatı kooperasiyası məhsul istehsalçılarının istehsal mərhələsində birləşməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün torpaq və digər əmlakın birləşdirilməsi və istehsal kooperativinin yaradılması həyata keçirilir. Şaquli kənd təsərrüfatı kooperasiyasında isə istehsalçılar şaquli kooperasiya əlaqələrinə girərək kooperativ müəssisə çərçivəsində aqrar-sənaye istehsalının müxtəlif mərhələlərini (emal, satış, xidmət və s.) birləşdirirlər. Qanun layihəsinə əsasən, ölkəmizdə kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətləri kəndli (fermer) təsərrüfatları, ailə və fərdi kəndli təsərrüfatları və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emal və xidmət müəssisələrinin kooperativlərə çevrilməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təsərrüfatdaxili kooperasiya formasında, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin iştirakçıları olduğu ittifaqların, assosiasiyaların, şuraların, habelə digər istehsal, emal, satış, xidmət, kredit, sığorta müəssisələri və birliklərinin təsərrüfatlararası kooperasiyası formasında qurula bilər.

Qanun layihəsində Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının modelinin çoxpilləli sistem üzrə könüllülük prinsipləri əsasında formalaşması əksini tapıb. Birinci pillədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən yaradılan kənd təsərrüfatı istehsal və istehlak kooperativləri, ikinci pillədə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin birləşərək yaratdıqları sahə kooperativ ittifaqları, üçüncü pillədə isə ərazi kooperativ ittifaqlarının birləşərək yaratdıqları mərkəzi kooperativlər ittifaqı dayanır.

Əlbəttə, biz tələm-tələsik bu qanunu qəbul etmək fikrində deyilik. Layihə ilə bağlı təkmilləşmə işləri davam edir, o cümlədən qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi öyrənilir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiyasının təşkilatlanmasında inkişaf etmiş dünya dövlətlərində tətbiq edilən kooperasiya modellərində də istifadə oluna bilər. Milli Məclisin Aqrar siyasət komitəsinin sədri Eldar İbrahimovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin may ayında Almaniyaya səfərinin məqsədi də bu ölkənin kənd təsərrüfatı kooperasiyası sahəsindəki təcrübəsi, qəbul etdiyi qanunlarla tanış olmaq idi. Nümayəndə heyətinin Almaniyaya Qidalanma, Kənd Təsərrüfatı və İstehlakçıların Qorunması üzrə Federal Nazirliyində, Almaniya Kooperasiya və Raiffeisen Konfederasiyasında və Saksoniya Federal Torpağında dövlət, parlament, bələdiyyə və kooperativ birliklərin rəsmiləri ilə keçirdiyi görüşlərdə Almaniyada aqrar siyasət, kənd təsərrüfatının strukturu və inkişaf perspektivləri, kooperativlərin formalaşması və inkişafı, kredit kooperativlərinin və kooperativ bankların fəaliyyəti, aqrar istehsalın inkişafına dövlət himayəsi və maliyyə-kredit dəstəyi kimi məsələlər müzakirə edilmişdir.

Hazırda Almaniyada 1,8 milyona qədər üzvü olan 2675 kənd təsərrüfatı kooperativi fəaliyyət göstərir. Məhz bu kooperativləşmənin nəticəsidir ki, Almaniyada bir inəkdən ildə 8-10 min litr süd alınır, 1 ha torpaqdan 70-80 sentner məhsul götürülür. Könüllülük, sərbəstlik, fərdi mülkiyyət, demokratik nəzarət, öz-özünü idarəetmə prinsiplərini əldə əsas tutan alman kooperativ sistemi əsasən üç istiqamət üzrə formalaşmışdır: kənd təsərrüfatı kooperativləri, kredit kooperativləri və sənətkarlıq malları və xidmətləri kooperativləri. Almaniya kooperasiya modeli

“aşağıdan yuxarıya” sxemi üzrə üçpilləli sistem üzrə formalaşmışdır. Birinci pillədə qeyd olunan sahələr üzrə kooperativlər, ikinci pillədə kooperativlərin fəaliyyət istiqamətləri üzrə regionlarda yaratdıqları mərkəzi kooperativ birlikləri, üçüncü pillədə isə regionlarda yaradılan mərkəzi kooperativ birliklərinin federal ölkə səviyyəsində yaratdıqları mərkəzi kooperativlər ittifaqları yerləşir.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Almaniyaya səfəri zəngin oldu və təbii ki, alman təcrübəsi “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun layihəsinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Hazırda layihə ikinci oxunuşda müzakirəyə hazırlanma mərhələsindədir. Təbii ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının alman modelinin ölkəmizdəki şəraitə uyğun cəhətləri layihənin təkmilləşdirilməsində nəzərə alınacaqdır.

Azərbaycanda yeni təsərrüfat formalarının yaranmasının ilk illərindəki kooperativlərin iş fəaliyyətinə əsaslanaraq 3.2.2 sayılı cədvəldə kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin parametrləri göstərilmişdir :

Cədvəl 3.2.2

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin
inkişaf parametrləri³

<i>Göstəricilər</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
1.K/t istehsal kooperativlərinin sayı	15000	15000	15000
2.Özəlləşdiriləcək k/t-na yararlı torpaqlar, min ha	600	600	600
o cümlədən: üstün sahələr, min ha	405	405	405
ümumi sahəyə nisbətən, faizlə	67,5	67,5	67,5
bundan min hektarla: taxılçılıq	235	235	235
pambıqçılıq	65	65	65
yemçilik	72	72	72
üzümçülük	21	21	21
meyvəçilik	12	12	12
Maliyyə vəsaitinə tələbat, mlrd.man	2760	2840	2920
Əsas fondların dəyəri,mlrd.man	7800	7880	7910
Ümumi məhsulun dəyəri, mlrd.man	2058	2165	2218

Azərbaycanda ilk kənd təsərrüfatı kooperativləri XIX əsrin axırlarında Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə yaradılmışdır. Bu gün müasir tələblər

³ Cədvəl İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin hesabat materialları əsasında tərtib edilmişdir.

çərçivəsində könüllülük prinsipi əsasında kooperativləşmənin bərpası, fermerlərin və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kooperativ təşkilatlarında birləşmələri aqrar sahədə istehsalın və səmərəliliyin artırılmasına böyük töhfələr verə bilər. Milli Məclisin hazırladığı qanun layihəsinin də mahiyyətində məhz bu məsələlər dayanır. Hazırda ölkəmizdə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən 179 kooperativ var. Lakin bu, ölkəmizin inkişafda olan kənd təsərrüfatı sistemi üçün yetərli sayıla bilməz. İndiyədək qanun layihəsinin Gəncə Aqrar Universitetində, Lənkəran, Sabirabad və Quba rayonlarında açıq ictimai müzakirəsi keçirilib. Alim və mütəxəssislərimiz kooperasiyaların formalaşdırılması ideyasını yüksək qiymətləndiriblər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında fermerlərin birləşməsi və kooperativlər yaratması kənd təsərrüfatında gəlirlərin artırılması, az xərclərlə böyük mənfəət əldə edilməsinə, kənd təsərrüfatı işçilərinin işinin effektivliyinə kömək edə bilər. Digər tərəfdən, kooperasiya sistemi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin daha da artırılmasına və Avropa standartlarına daha uyğun gəlməsinə öz töhfəsini verə bilər. Bu mənada kooperasiyaların yaradılması bütün hallarda həm dövlətin, həm də fermer və kəndlilərin marağına uyğundur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi inkişafda rolunun yüksəlməsinə adekvat olaraq artıq iqtisadiyyatda kooperativ kapital formalaşmışdır ki, bu da nəticə etibarilə istehsalçıların və ticarət şəbəkələrinin kooperativ mənfəət əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu deyilənlərə müvafiq olaraq kooperasiya münasibətlərinin və bütövlükdə kooperativlərin nəzəri aspektləri işlənib hazırlanmış, artıq beynəlxalq kooperasiya hərəkatı təşkilati struktur kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Beynəlxalq kooperasiya öz inkişafının tarixi dövrlərində təsərrüfat həyatına tam mənası ilə təsir göstərmiş və hazırda dünya miqyasında müxtəlif kooperativ forma və birliklərin geniş şəbəkələri formalaşmışdır. Uzun müddətli tarixi dövrdə bazar iqtisadiyyatının prinsipləri və qanunauyğunluqları əsasında iri əmtəə istehsalının təşkilində beynəlxalq kooperasiya hərəkatı önəmli rol oynamışdır.

SSRİ dağıldıqdan sonrakı Türk respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın siyasi müstəqillik əldə etməsi xarici dünyayla mövcud olmuş köhnə əlaqələr sistemə yenidən baxılması və bərabərhüquqlu, qarşılıqlı mənfəətlətə söykənən əlaqələrin yaradılması üçün yollar axtarılmasına şərait yaratdı. Suverenlik və geopolitik vəziyyət bu dövlətlərin zəngin təbii qaynaqlarının milli mənfəətə istiqamətləndirilməsinə, öz ehtiyaclarını təmin edən istehsal mexanizmlərinin yaradılmasına, xarici əlaqələrin məhsuldarlığının artırılmasına, beynəlxalq iş bölgüsünün imkanlarından öz xalqlarının mənfəətinə uyğun olaraq faydalanılması üçün real mühit təmin etdi.

Kooperativ sektorda məşğul əhalinin sayı bir qayda olaraq, dəyişkən xarakter daşıyır. Beynəlxalq kooperativlərdə əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı kooperativ üzvlü olmayan işçilərin cəlb edilməsi adətən əməyin təşkilində intensivliyin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

İqtisadi baxımdan təhlil etdikdə, ümumilikdə kooperasiya münasibətləri öz iqtisadi maraqlarının reallaşdırılması məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslər arasında əməkdaşlıq formasında təzahür edir ki, o da bilavasitə kooperativ prinsiplərə

əsaslanır. Bu təzahür reallığından yanaşdıqda, kooperasiya əslində mürəkkəb ictimai-iqtisadi fenomen kimi xarakterizə edilir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərində iqtisadi amil də xüsusilə önəmli rola malikdir. Bu amilin önəmli rol oynaması əslində kooperativ mülkiyyətə əsaslanan istehsal münasibətləri şəraitində meydana çıxır. Buradan görünür ki, kooperasiya üçün xarakterik cəhətlərdən ən önəmlisi mülkiyyətin tam mənası ilə xüsusi xarakter daşımamasıdır. Əslində həmin sektor üçün mülkiyyət bütövlükdə kooperasiya üzvlərinin payçılığı əsasında formalaşır.

Müstəqillik elan olan ilk günlərdən etibarən həyata keçirilən tədbirlər bu ölkələrin hamısının xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu və ya digər səviyyədə “açıq qapı” siyasəti həyata keçirərək dünya bazarı ilə inteqrasiyaya çalışdıqlarını göstərməkdədir

Dünya dövlətləri arasında inteqrasiyanın dərinlənməsində kooperasiyadan daha geniş və səmərəli istifadə istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və təyin edilməlidir.

Apardığımız təhlili arasdırmalara əsaslanaraq bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- beynəlxalq kooperasiya prinsiplərini möhkəmləndirilməsi və müvafiq sahədə təbliğatın gücləndirilməsi;

- beynəlxalq kooperasiya istiqamətində onun bütün sferalarını əhatə edən (elm və təhsil, informasiya texnologiyaları, konsaltinq xidməti və s) ayrıca dövlətlərarası proqramların hazırlanması, qəbulu və reallaşdırılması;

- beynəlxalq kooperasiya ilə bağlı institusional islahatların aparılması, onun normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və fəaliyyət səmərəliliyini stimulasdıran daha əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması;

- dövlətlərarası beynəlxalq kooperasiya institutları - assosiasiyaları, bank və sığorta kompaniyalarının yaradılması.

Beynəlxalq kooperasiya ictimai əmək bölgüsünün qanunauyğun nəticəsi olub bu münasibətlərin inkişafı yaranan təsərrüfat ukladının məcmusu kimi xarakterizə olunmağa başlanmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Ə.Əliyev. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri. Bakı-2001
2. A.Ə.Əliyev. Xarici ticarət iqtisadi əlaqələrə gömrük nəzarəti. Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər, perspektivlər. Bakı-2002
3. A.Ş.Şəkərəliyev Dünya iqtisadiyyatı və BİM. Bakı-1999
4. B.Nuriyev. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Bakı-1999.
5. C.Kərimov, G.Gənciyev. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı-2001
6. Ç.M.Abbasov. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya yolları. Bakı-2005
7. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması. Rus dilindən tərcümə. Bakı-2008
8. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı-1997.
9. Ə.C.Muradov. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət təşkilatı. Bakı-2006
10. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük Bakı-2005
11. H.A.İsrafilov. “Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” Bakı-2010.
12. H.A.İsrafilov. Türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri. VII Türk dünyası: İqtisadiyyat, elm və mədəniyyət forumunun “İpək Yolu XXI əsrdə” mövzusunda beynəlxalq konfransının materialları”. Bakı-2009
13. H.N.Seyidoğlu. Uluslararası iqtisadi nəzəriyyə, təcrübə və uyğunlama. İstanbul-1998
14. İ.A.Kərimli. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı-2006
15. Q.Süleymanov Beynəlxalq əmək bazarının inkişaf problemləri. Bakı-2006
16. M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri. Bakı-2002
17. S.Abasova. Azərbaycanın Qazaxıstan və Orta Asiya Dövlətləri ilə İqtisadi Əlaqələrinin Dövlət Tənzimlənməsi Məsələlərinin Təhlili və İnkişaf Perspektivləri.

“VII Türk dünyası: İqtisadiyyat, elm və mədəniyyət forumunun “İpək Yolu XXI əsrdə” mövzusunda beynəlxalq konfransının materialları”. Bakı-2009

18.Т.Ф.Миркишли. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı-2004

19. Т.С.Вəliyev, Ə.Р.Бabayev, М.Х.Мeybullayev. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı-2001

20. Ü.Қ.Əliyev. Bazar mexanizmi. Bakı-2000

21.З.Мəmmədov. XXI əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı, 2002.

22.З.Мəmmədov. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri. Bakı-2004

23. А.И.Крашенинников. Кооперация в современном мире. М.-2004

24. А.П.Макаренко. Теория и история кооперативного движения. М.-2002

25. А.Эльянов. К вопросу об интеграции России и мировую экономику. М., МЭ и МО, 2001.

26. В.Оболенский. Глобализация мировая экономики России МЭ и МО.2001.№3

27. Г.А.Федосеева Мировая экономика и международные экономические отношение. М.-2001

28. Е.Ф.Авдокушин. Международные экономические отношения. М.-2001

29. З.Бжезинский. Великая шахматная доска. М.-1999.

30. М.Бобина. Стратегические альянсы в глобалбной эканомике. М., МЭ и МО, 2001

31. М.И.Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. М.-1989.

32. О.Петрукин. Подводные кямни либерализации внешней торговли. М., МЭ и МО, 2001.

33. Р.Х.Фолсов, М.У.Гордон . Международные сделки. М.-1996

34. Ш.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому соотществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев-2000..

35. Ю.Нданов. Европейские корпорации в условиях глобадизации. М., МЭ и МО, 2001.

36. www.economy.gov.az -İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin internet saytı

37. www.e-qanun.az -Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi və normativ xarakterli aktlarının rəsmi mətnini özündə əks etdirən elektron məlumat bazası
38. www.kitab.az – Elektron kitabxana
39. www.mfa.az -Xarici İşlər Nazirliyinin internet saytı
40. www.sahibkar.biz – Sahibkarlar Şurasının internet saytı
41. www.azstat.org -Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytı
42. www.wikipedya.org

Резюме

Диссертация магистра «Международное кооперативное движение и её особенности развития» состоит из введения, 3-х глав, выводов и предложений, а также списка использованной литературы.

В первом разделе диссертации магистрант рассматривает теоретические основы международного кооперативного движения. Кооперация форма организации труда, при которой определённое количество людей или предприятий совместно участвует в одном или в разных, но связанных между собой процессах труда/производства. Международная производственная кооперация неразрывно связана с международным разделением труда, являясь его проявлением, хотя и не обязательным. Международное разделение труда предусматривает устойчивую концентрацию производства определенной продукции в отдельных странах.

Во втором разделе диссертационной работы исследованы Основные формы международной кооперации.

Во третьем разделе диссертационной работы исследованы перспективы развития кооперативного сектора в условиях глобализации.

Summary

Master thesis on « International cooperative movement and its features of development» consisting of intraduction, 3 chapter and offers as well as the list of used literature.

In the first section of master dissertation the magistrant consider the theoretical basis of International cooperative movement. Cooperation is the process of groups of businesses working or acting together for their common/mutual benefit, as opposed to working in competition for selfishbenefit. International industrial cooperation, international division of labor is associated with this manifestation of one is not binding. International labor division of production of goods in different countries provides sustained concentration.

In the second section of dissertation work have been studied the forms and types of international cooperation.

In the third part of master dissertation the magistrant analyzes the development prospects of the cooperative sector in the context of globalization.